

עלי ספר

מחקרים בביבליוגרפיה ובתולדות
הספר העברי המודפס והדיגיטלי

כח

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן

עלי ספר

מחקרים בביבליוגרפיה ובתולדות הספר העברי
המודפס והדיגיטלי

כח

עורכים

דב שוורץ • גילה פריבור

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן • תשע"ח

עלי ספר

מחקרים בביבליוגרפיה ובתולדות הספר העברי המודפס והדיגיטלי
יוצא לאור על ידי המחלקה ללימודי מידע

עורכים: דב שוורץ, גילה פריבור

חברי המערכת: שפרה ברוכסון-ארביב, זאב גריס, קולט סיראט, יעקב שמואל שפיגל

חברי המערכת המורחבת: מלאכי בית אריה, שלמה זלמן הבלין, משה חלמיש,
צבי לנגרמן, גד פרוידנטל, בנימין ריצ'לר,
מנחם שמלצר, דניאל שפרבר, יוסף תבורי

כתובת המערכת:
המחלקה ללימודי מידע
אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 5290002

הספר יוצא לאור בסיוע:
הקרן ע"ש יהושע וברכה ברזילי ז"ל, אוניברסיטת בר-אילן
הפקולטה למדעי הרוח, אוניברסיטת בר-אילן

ISSN 0334-4754

© 2018

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן
אין להעתיק חוברת זו או קטעים ממנה בשום צורה ובשום אמצעי אלקטרוני,
מגנטי או מיכאני (לרבות צילום, מיזעור והקלטה) ללא אישור בכתב מהמו"ל.

נדפס בישראל – תשע"ח
דפוס לביא, תל-אביב

כתב העת "עלי ספר" מוקדש לזכרו של יהושע ברזילי ז"ל
ביבליוגרף ואוהב ספר

תוכן העניינים

7	פרקי תוספתא: מקורם ומשמעותם של החילופים בחלוקה לפרקים	בנימין קצוף
31	קובץ חדש-ישן של תשובות הגאונים ותשובות הרי"ף	שמחה עמנואל ומרדכי סבתו
49	בין ספרות להיסטוריה: המודל החברתי של יצחק אברבנאל בפורטוגל (1437-1483) והשתקפותו במפעלו הספרותי וההגותי	סדריק כהן סקלי
119	מי היה קהל היעד האמיתי של ספרי יידיש הישנה – מקרה מבחן של ספר המוסר "ספר מידות" וקהל קוראיו	נגה רובין
155	האם זייף יצחק לאסט שני עמודים במהדורתו לביאור יוסף אבן כספי לספר משלי? על חייו, פועלו ויושרתו של חוקר נשכח	גד פרוידנטל וחנה כשר
174	תגובה מאת ארלט ליפשיץ-אטלי	
175	"סדור לצרכי דורנו": סיפורו של סידור "רינת ישראל" – יצירה, חדשנות והשפעה	ראובן גפני
211	עוד על תפילות לשלום חיילים	יעל לוין
V	תקצירים באנגלית	

המשתתפים:

ראובן גפני, המחלקה ללימודי ארץ ישראל, המכללה האקדמית כנרת
סדריק כהן סקלי, החוג לתולדות ישראל, אוניברסיטת חיפה
חנה כשר, המחלקה למחשבת ישראל, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן (אמריטה)
יעל לוין, ת"ד 71140, ירושלים
שמחה עמנואל, החוג לתלמוד, האוניברסיטה העברית בירושלים
מרדכי סבתו, המחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן
גד פרוידנטל, CNRS, פאריז (אמריטוס)
בנימין קצוף, המחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן
נגה רובין, החוג לספרות וספרות ילדים, המכללה האקדמית לחינוך ע"ש דוד ילין, ירושלים

ראובן גפני

"סדור לצרכי דורנו": סיפורו של סידור "רינת ישראל" - יצירה, חדשנות והשפעה

הפקת סדרת סידורי "רינת ישראל", שהראשון שבהם הופיע בירושלים בשנת תש"ל, הייתה אחד האירועים בעלי ההשפעה הדרמטית ביותר בשדה הליטורגיה היהודית בדורות האחרונים. הופעתם של הסידורים הייתה אחד משיאיו של תהליך ארוך שנים, שבמסגרתו ביקשו אישים שונים לעצב מחדש את עולם התפילה ובית הכנסת, ולהתאימו למציאות החברתית, הלאומית והמדינית בארץ ישראל במאה השנים האחרונות.¹ ואכן, בתוך שנים אחדות היה "רינת ישראל" לסידור הנפוץ ביותר בקרב הציבור הדתי-הלאומי בארץ (בייחוד בקהילות אשכנזיות או רב-עדתיות), ובעל השפעה ציבורית שדומה שאיש לא שיערה בראשית הדרך. זאת, הן בהקשר הליטורגי הצר והן בהקשרים רחבים בהרבה, הנוגעים לכלל יחסה של החברה הדתית-הלאומית לבניין הארץ ולהקמת המדינה, מבחינה דתית, אמונית והלכתית כאחת.

תפוצתו הרחבה של הסידור – על שלל נוסחאותיו ומהדורותיו, בעשרות השנים האחרונות – סייעה בגיבוש נוסח תפילה קבוע ומקובל למדי במאות קהילות דתיות-לאומיות ברחבי הארץ (ובמידה פחותה אף מחוצה לה); בקיבוע מעמדן של התפילות לשלום המדינה וחייילי צה"ל, ושל סדרי התפילה בחגים הלאומיים; והפכה אותו ברבות השנים למרכיב כה מקובל וקל לזיהוי, עד שעצם ההחלטה על הכנסתו לבית הכנסת הפכה לעתים להצהרה אידיאולוגית (אולי אפילו פוליטית), שמשמעותה הייתה ברורה לכול. חרף השפעתו הדרמטית, חדשנותו במגוון תחומים עיצוביים ותכניים והתגובות הרבות שלהן זכה הסידור מגורמים אוהדים או ביקורתיים מאז הפקתו, עד היום טרם פורסם תיאור סדור ומקיף על אודות תהליך יצירתו ועריכתו, ייחודו והשפעתו הרחבה וארוכת השנים. זאת, בין השאר בשל העובדה שכיום לא נותרו בידינו רוב התכתובות והמסמכים הנוגעים לעריכת הסידור ולהפקתו: לא באוספים משפחתיים של האישים המרכזיים בעריכתו, ואף

* תודתי לקוראי המאמר מטעם המערכת ולד"ר שמעון פוגל ולרב יואל קטן על הערותיהם והצעותיהם המועילות.

1 על תשתיתו האידיאולוגית ותכניו של תהליך זה בתקופה המנדט ובעשור הראשון למדינה, ראו: ר' גפני, תחת כיפת הלאום: בתי כנסת ולאומיות בארץ ישראל בתקופת המנדט, שדה בוקר 2017.

ראובן גפני

לא בארכיונים של הגופים הציבוריים והממלכתיים שבהשפעתם הופק והופץ.² תיעוד חלקי ביותר מצוי בארכיון המדינה, ואולם אף הוא מצומצם לסוגיית הפקתו של הסידור הספרדי-מזרחי בסדרה, ואינו נוגע לכלל ההקשרים של הפקת הסדרה כולה.³ אפילו חיבורו העיוני של עורך הסדרה, שלמה טל, המתייחס לפרטים שונים בסידור התפילה ובתכנון, כולל בעיקר דיונים ממוקדים בענייני נוסח ודקדוק, והרבה פחות התייחסויות שלו עצמו למטרותיו של הסידור שערך הוא עצמו, לתשתיתו האידיאולוגית או לתהליך קבלת ההחלטות בעת יצירתו הראשונית.⁴

אמנם, סקירות חלקיות או קצרות יחסית על הסידור ומשמעותו נכללו במשך השנים במסגרת מחקרים שונים, שהבולט והסדור שמהם הוא מחקרו של נסים ליאון על תהליך הלאמת התפילה בקרב הציבור הדתי-הלאומי האשכנזי, משנות השישים ועד שנות השמונים.⁵ מחקרים נוספים, שהוקדשו לסוגיות שונות בליטורגיה היהודית בדורות האחרונים – דוגמת היעלמותו הכמעט מוחלטת של הפיוט האשכנזי מן התפילה – כללו אמנם התייחסות לרכיבים מסוימים בתהליך הפקת הסידור או באופיו, אך ללא העמקה במגוון משמעויותיו, חידושי או השפעותיו הציבוריות.⁶ גם הסקירות העיתונאיות על הסידורים השונים שפורסמו בסמוך להופעתם – ואשר תוארנה בהמשך הדברים – התמקדו לרוב בסוגיות נקודתיות ולא בתיאור התהליך כולו, על משמעותו הרחבה. על רקע כל הנאמר, מבקש מאמר זה לתאר באופן סדור את פרשיית הפקת הסדרה (בעיקר שלושת חלקיה המקוריים), תוך התייחסות למגוון סוגיות הנוגעות ליצירתה, לייחודה ולהשפעתה: הרקע ליצירת הסידור ומטרותיו החינוכיות והאידיאולוגיות; האישים ובעלי התפקידים שהיו מעורבים בשלבים שונים של עריכתו והפקתו; מרכיבי הייחודיים והחדשניים, הליטורגיים והגרפיים גם יחד; התהליך המורכב שהביא להפקת הסידור הספרדי-המזרחי; תפוצתו של הסידור בציבור הדתי-הלאומי והשפעתו על עיצוב נוסח התפילה, סדרה ומנהגיה; התגובות האוהדות והביקורתיות שלהן זכה לאחר הופעתו; שינויים שהוכנסו בסידור במהדורותיו הבאות; השפעתו על מגוון סידורים שהופקו מאז ראשית הופעתו; ולבסוף, סקירת התהליך שבמסגרתו הולך ומאבד רינת ישראל את

2 כן, למשל, בידי משפחתו של עורך הסידור והאדם המזוהה עמו ביותר, הרב ד"ר שלמה טל, לא נותרו ככל הנראה מסמכים רבים הנוגעים לתהליך הכנתו (ראיונות עם נתן טל, בנו של שלמה טל שהיה מעורב אף הוא רבות בהפקת הסדרה, ספטמבר 2016), וגם בארכיון הוצאת "מורשת", שבמסגרתה מופקות עד היום מהדורות חדשות של הסידור, לא נותרו חומרים היסטוריים וארכיוניים בעלי משמעות (ראיונות עם שאול יהלום, יו"ר הוצאת מורשת, ועם הרב יואל קטן, המהדיר של הסידור במהדורתו החדשה, דצמבר 2016).

3 גה"מ, ג-16 / 6040.

4 ש' טל, הסדור בהשתלשלותו, ירושלים תשמ"ה.

5 נ' ליאון, "מבני עקיבא ל'מניין הצעירים': הלאמת המסורת האשכנזית בקהילת המתפללים הצינונית-דתית", ע' שיף (עורך), גלויות ישראליות; מולדת וגלות בשיח הישראלי, שדה בוקר תשע"ה, עמ' 176-153 (בייחוד עמ' 167-171).

6 ראו למשל: ש' פוגל, "שירה ופוליטיקה במחזור התפילה הצינוני-דתי", א' מדיני ונ' צור (עורכים), קול קורא בעוז: שירה ופוליטיקה בישראל, חיפה תשע"ב, עמ' 108-129.

"סדור לצרכי דורנו": סיפורו של סידור "רינת ישראל" – יצירה, חדשנות והשפעה

מעמדו ההגמוני, והופך לסידור אחד מני רבים המוצעים ונפוצים כיום בקהילות המזוהות עם הציבור הדתי-הלאומי. המחקר מתבסס על מסמכים שנאספו בארכיונים שונים; התייחסויות אליו ואל משמעותו שפורסמו לאורך השנים בבמות שונות; קטעים אחדים שפרסם טל עצמו, ואשר מהם ניתן ללמוד מעט על תהליך ההפקה של הסידור ותשתיתו האידיאולוגית; קטעי זיכרונות של אחדים מהמעורבים במלאכה; וראיונות עם אישים שונים, שתרמו מדיעותיהם או מפרשנותם על התהליך ומשמעותו.

מתפילה לאומית לסידורים ממלכתיים: הרקע ההיסטורי ליצירת רינת ישראל

כאמור, את הפקתו של רינת ישראל כסידור ישראלי עדכני, בעל מאפיינים מודרניים ולאומיים (אולי אפילו ממלכתיים) מובהקים, יש לראות כחלק מן הניסיון ארוך השנים שהתחולל בארץ ישראל, מאז ראשית תקופת המנדט, לעצב מחדש את עולם התפילה ובית הכנסת. זאת, כדי להתאימו למערך האידיאולוגי הלאומי ההולך ומנוסח, ולהתרחשויות ההיסטוריות והתרבותיות הכלל-יישוביות, שבתי הכנסת פעלו והתקיימו בתוכם ובהשפעתן. כתוצאה ממפגש ייחודי זה, שבין המערכת הדתית והמסורתית מחד גיסא והמערכת התרבותית הלאומית מאידך גיסא, אומצו ברבים מבתי הכנסת בארץ ישראל, כבר משנות העשרים, מגוון מרכיבים תרבותיים וליטורגיים, שהפכו לימים לחלק בסיסי בדמותם של בתי כנסת המזוהים עם התנועה הציונית. אימוצם של אלו התרחש לעתים תוך יצירת שיח עם כמה ממרכיביה המשמעותיים של המערכת התרבותית הסובבת, ויצירת יחסי גומלין בין המערכת הדתית לבין גורמים שפעלו בסביבתה.

הטמעת המערכת האידיאולוגית הלאומית בתוככי בית הכנסת התבטאה בתחומים רבים הנוגעים לעיצובם התוכני והפיזי של בתי הכנסת ועולם התפילה. בהם היו, בין השאר, החדרת השפה העברית והשלטת ההברה הספרדית בבתי הכנסת; עיצובם האדריכלי והפנימי תוך שימוש במערך הסמלים הלאומיים החזותיים, המקובלים בחברה היישובית הארץ ישראלית; חיבורם של טקסטים ליטורגיים חדשים או עדכוןם של טקסטים מוכרים; עיצובם האנושי והחברתי של בתי הכנסת כזירה קהילתית לאומית מובהקת; ואפילו יצירתו של מערך כלכלי תומך, שנשען אף הוא במידה ניכרת על התנועה הלאומית ומוסדותיה.⁷ מאליו מובן שלא בכל בית כנסת אומצה כלל המערכת הליטורגית הלאומית החדשה, וכי בתי הכנסת הלאומיים נבדלו זה מזה במידה שבה ביקשו להטמיעה בקרבם, או בקצב ההטמעה.

את המהלך הובילו כמה אישים, חלקם רבנים בולטים (דוגמת הרב קוק והרב ב"צ עוזיאל) וחלקם בעלי תפקידים או עמדות השפעה מסוגים אחרים (דוגמת דוד צבי פנקס, נשיא בית הכנסת הגדול של תל אביב, וגבאים ואישי ציבור בבתי כנסת ברחבי הארץ). בתי הכנסת שבהם התרחש התהליך באופן המובהק ביותר היו ישרון הירושלמי ובית הכנסת הגדול בתל אביב, ואולם הדיו זהו בנקל במרביתם המוחלטת של בתי הכנסת שנבנו בארץ בתקופה זו. את ניסוחו התמטי של המהלך ניתן למצוא בטקסטים שונים שפורסמו

7 גפני, תחת כיפת הלאום (לעיל הערה 1).

ראובן גפני

משנות העשרים ואילך במגוון במות הלכתיות, ספרותיות וציבוריות, שהבולטת שבהן היה כתב העת של בית הכנסת הגדול בתל אביב, שראה אור בשנים 1946-1948.⁸ עשרים שנה מאוחר יותר, ניתן לזהות כממשיכו לעניין זה את "טורי ישרון", כתב העת של בית כנסת זה בירושלים, שהחל להופיע בשנת 1966.⁹

עם הקמת המדינה השתנו הדברים במידה ניכרת, אם כי לא בהכרח באופן חד-משמעי. בעוד בהקשרים מסוימים הפכה ההצהרה על "לאומיותם" של הקהילה, התפילה או בתי הכנסת לכמעט מיותרת, לנוכח הגשמת חלום המדינה והפיכתו למציאות, הרי שבהקשרים אחרים – דוגמת התביעה להתקדם לקראת איחוד הדרגתי של נוסחי התפילה, כחלק מתודעת ההיתוך החברתי, או לניסוח תפילות לאומיות קבועות, דוגמת התפילה לשלום המדינה וסדרי התפילה ביום העצמאות – נדרשו אף יותר מבעבר יד מכוונת והצעות סדורות ומוסמכות, הלכתית וממלכתית גם יחד.¹⁰ גם בהקשר העיצובי והאדריכלי, היו שביקשו ליצוק דווקא בשנים אלו תכנים מחודשים בבתי הכנסת, שיבטאו את הגשמת הלאומיות העברית בארץ ישראל בהקמת המדינה, ואת הטענתם מחדש של החיים הדתיים הנוצרים בחסותה.¹¹ עם זאת, גם בעשרים השנים שלאחר הקמת המדינה לא הגיעו מהלכים אלו לכדי מיצוי, ומרכיבים רבים בעולם בית הכנסת הדתי-הלאומי נותרו מעורפלים, בלתי פתורים ונתונים לפרשנויות ולהכרעות של כל קהילה וקהילה.

התהליך המתואר כלל מטבע הדברים גם כמה ניסיונות ליצור ולהפיץ (בעיקר בקרב תלמידי בתי הספר, אך במידת מה גם בקרב קהל המבוגרים) כמה סידורי תפילה חדשים. אלו אמורים היו לשקף במראם, בעיצובם ובתוכניהם הייחודיים את אופיו של המערך הליטורגי הלאומי המתחדש, הן במוסדות החינוך הלאומיים הן מחוצה להם.¹² הסידורים

8 על כתב העת, תכניו ומשמעותו הציבורית ראו: ר' גפני, "בית הכנסת שבכתב: על כתב העת 'בית הכנסת' של בית הכנסת הגדול של תל אביב, תש"ו-תש"ח", קשר, 39 (2009), עמ' 138-145.

9 על טורי ישרון ואופיו, בייחוד בהקשר הלאומי, ראו: הנ"ל, "ב'מסגרת חיינו הפרטיים והציבוריים': קהילה, דת ולאומיות בעשר שנות 'טורי ישרון' (1966-1975)", קשר, 48 (2016), עמ' 82-91.

10 על החתירה להגיע למוסכמות מקובלות, בהקשרים אלו, ראו בהרחבה בקובץ המאמרים שהפיק משרד הדתות בשנת 1955 על בית הכנסת במדינת ישראל (מ' הכהן [עורך], בית הכנסת: מאמרים ומסות, ירושלים תשט"ו). בהקשר הממוקד של יצירת התפילות הלאומיות וניסוחן ראו למשל: א' ארנד, פרקי מחקר ליום העצמאות, רמת גן תשנ"ח, עמ' 23-32, 92-96; J. Tabory, "The Piety of Politics: Jewish Prayers for the State of Israel", R. Langer & S. Fine (eds.), *Liturgy in the Life of the Synagogue; Studies in the History of Jewish Prayer*, Winona Lake 2005, pp. 225-246. לניתוח חלק מתופעות אלו בהקשר לבית הכנסת המזרחי, ראו: נ' ליאון, "תמורות בבית הכנסת העדתי ביהדות המזרחית", אקדמות, כ (תשס"ח), עמ' 89-107; הנ"ל, "בית הכנסת הרב עדתי בדור המדינה בישראל", כנישתא, 4 (תש"ע), עמ' קצא-רכ (בייחוד עמ' רי-ריג). כן ראו: ר' גפני, הבניית הלאומיות העברית בבתי הכנסת בארץ ישראל בתקופת המנדט, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 2013, עמ' 299-330.

11 ראו למשל: מ' בן אורי, "בתי כנסת במדינת ישראל", בתוך: הכהן, בית הכנסת (לעיל, הערה 10), עמ' קצה-רלד (ובהרחבה, בליווי שרטוטי של בן אורי: http://www.daat.ac.il/daat/ktav_et/images/benuri45.pdf [אוחזר בתאריך 18/2/17]).

12 לסקירה על תהליך הפקתם ומשמעותם של סידורים אלו ראו: ר' גפני, "סידורי תפילה ובתי כנסת חינוכיים בארץ ישראל בתקופת המנדט", דור לדור, מד (תשע"ג), עמ' 433-465.

"סדור לצרכי דורנו": סיפורו של סידור "רינת ישראל" – יצירה, חדשנות והשפעה

החדשים הבולטים, בהקשר זה, היו "שירה חדשה", שנערך והופק בידי המחנך חיים דוד רוזנשטיין במינסק בשנת 1908 (אך הפך נפוץ במיוחד בקרב הציבור הדתי בארץ בשלהי תקופת המנדט), וכן "מפי עוללים", שהופק בתל אביב בשנת 1930 בידי הוצאת אמנות, בתיאום עם מחלקת החינוך של ההנהלה הציונית בארץ.¹³ סידורים אלו, יש לציין, לא החליפו לחלוטין את מקומם של הסידורים המוכרים והוותיקים שבהם התפללו בני הקהילות השונות עד לאותה תקופה, אפילו בבתי הכנסת הלאומיים המובהקים.¹⁴ יתר על כן: מעבר לתפוצתם המוגבלת, הם אף לא הכילו הצעה למהפך כוללני בנוסח התפילה או באופייה של ההתרחשות בבתי הכנסת, והיו מוגבלים למדי בהיקפם של החידושים ששולבו בהם. עם זאת, אין ספק כי הם היוו ביטוי נאמן למכלול הניסיונות לחדש את עולם התפילה ובית הכנסת, כדי שיווה כחלק מן המערכת האידיאולוגית והתרבותית הלאומית, ההולכת ומתעצבת.

בשנים שלאחר הקמת המדינה, היו אלו בעיקר סידור שירה חדשה (שעבר להיות מופץ במסגרת הוצאת "אשכול" הירושלמית); סידור "תפארת ציון החדש" בהוצאת מנצור הירושלמית;¹⁵ וכן סידורים שהופקו בהוצאת "סיני" התל-אביבית (דוגמת סידור "מאירת עיניים"),¹⁶ שהופצו בקרב קהילות בעלות זהות אידיאולוגית לאומית. זאת, הן הודות לעיצובם הפיזי, שנראה מעט יותר חדשני מזה של הסידורים הוותיקים (דוגמת "אור מציון"), הן מאחר שבמסגרתם הושמטו חלק ניכר מן הפיוטים האשכנזיים, שאמירתם הלכה והתמעטה באותן שנים בקרב ציבור זה, והן מאחר שחלקם כללו לפחות חלק מן התפילות הלאומיות החדשות, אם גם בשולי הסידור ולא במקום אמירתן בתפילה.¹⁷ עם זאת, דומה שאף סידורים אלו לא נתפסו בידי יוצריהם או צרכניהם כסידורים "לאומיים" מובהקים, וניתן היה לצפות שבהמשך ייעשו ניסיונות ליצור סידור בעל זהות ותכנים לאומיים, מובהקים ומוצהרים עוד יותר. אמנם, לכאורה ניתן היה להניח שסידורו הצבאי ה"אחיד" של הרב הצבאי הראשי, שלמה גורן, שהופץ לראשונה בראשית שנות השישים, יהפוך לסידור מעין זה, ויסייע ביצירת נוסח תפילה דתי-לאומי, בעל מאפיינים מקובעים ואחידים, הכוללים את התפילות הלאומיות כחלק אינטגרלי מסדרי התפילה. ואולם מסיבות שונות, וחרף הפופולאריות המסוימת שזכה לה בצבא בשנותיו הראשונות (בעיקר מסיבות פרקטיות), לא הופץ סידור זה בקרב קהלים רחבים מחוצה לו, ואף לא היווה חידוש ממשי ומספק, מבחינת תכניו ועיצובו הפיזי.¹⁸

- 13 על שירה חדשה ראו שם, עמ' 436-438; על מפי עוללים ראו גם א' ריינר, "נוסח ארץ ישראל: קורותיו של 'סידור נאה, מהודר ומדויק' ", עת-מול, 192 (ניסן תשס"ז), עמ' 32-33.
- 14 על כך ראו למשל: ג' בן-מנחם, "סדור-תפילה חדש", טורי ישרון, ב (תמוז תשכ"ו), עמ' 21.
- 15 סדור תפארת ציון החדש, ירושלים תשי"ח.
- 16 סדור מאירת עיניים, תל אביב 1956. בסידור זה, יש לציין, משולבת התפילה לשלום המדינה בעמוד האחרון.
- 17 ליאון, מבני עקיבא למניין הצעירים (לעיל, הערה 5), עמ' 169. בסדור תפארת ציון החדש, למשל, שולבו כלל התפילות הלאומיות בעמודים אחדים בסוף הסידור.
- 18 על יצירתו של הסידור האחיד (וסיבת כישלונו) ראו בקצרה: ח' נהרי, הספרות ההלכתית לחייל בהתפתחותה (1880-1975), עבודה לקבלת תואר שני, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ג, עמ'

ראובן גפני

הסידור היחיד שהופק עד סוף שנות השישים, ואשר נערך ועוצב באופן שהבליט באופן יחסי את תכניו הלאומיים ואת אופיו החדשני, היה סידור "תפלה ישראל", שנערך בידי חוקר התפילה ד"ר דניאל גולדשמידט, וראה אור הן בנוסח אשכנז והן בנוסח החסידי בשנים 1964-1965. סידורו של גולדשמידט כלל מספר חידושים בהקשר הלאומי והאידיאולוגי: הכללתם של סדרי התפילות הנאמרות ביום הזיכרון וביום העצמאות (אמנם עדיין בחלקו האחרון של הסידור); הכללת התפילות לשלום המדינה והחיילים ולעילוי נשמתם של חללי צה"ל; וקביעה מובלטת כי זהו סידור הכולל "תוספות שהושטו בידי הצנזור ותפילות הנהוגות במדינת ישראל". גם מראהו היה חדשני במידה, בעיקר הודות לשימוש שעשו המפקים בגופן "פרנק-ריהל", בעל המראה המודרני והשונה מאוד מהגופנים המקובלים בסידורים קודמים.

ואולם, גם סידור זה היה רחוק מלמצות את הפוטנציאל שבהפקת סידור לאומי מובהק, שתשתיתו האידיאולוגית תהיה ברורה ומובלטת. מעבר לדחיקתן של תפילות החגים הלאומיים לשולי הסידור (הרחק מתפילות החגים האחרים, ובצמוד ל"צדוק הדין"), ולהכללתן של תפילות ואזכרות לאומיות שככל הנראה לא נוסחו בידי הרבנות או בהנחייתה (דוגמת התפילה לזכר חללי הרובע היהודי), נמנע גולדשמידט מן הניסיון לקבוע נחרצות את נוסח התפילה ולאחדו, ובמקרים שונים רבים הובאו בסידורו נוסחאות שונות של התפילה, זו לצד זו. יתר על כן: בדברי ההקדמה לשני הסידורים לא נכללה כל התייחסות אידיאולוגית העומדת בבסיס הכנתם, כי אם רק סוגיות של נוסח ודקדוק. גם צורתה הייתה בעיני רבים רק שילוב בין הישן לחדש, וביטאה את חששו של גולדשמידט מיצירת סידור לאומי מובהק וחדש לחלוטין.¹⁹ וכך, גם לאחר הפקת סידור זה (שככל הנראה לא זכה לתפוצה רחבה במיוחד)²⁰ דומה שלאילו שהיו מעוניינים בכך נותר מקום להתגדר בו בהכנת סידור חדש, בעל מאפיינים אידיאולוגיים מובהקים, המתבטאים בכל אחד ממרכיביו.

ואכן, שנים אחדות לאחר הופעת סידורו של גולדשמידט, הוחל בעבודה על 'רינת ישראל', שעתידיה היה להפוך לסידור הבולט ביותר בציבור הדתי-הלאומי, והמזוהה ביותר עמו במשך עשרות שנים. כמו אחדים מקודמיו, אף הוא הופק בראש ובראשונה עבור התלמידים ובני הנוער, והדבר השפיע במובנים שונים על עריכתו ועיצובו, כפי שכתב טל בהקדמתו לסידור:

ביותר מרגישים בחסרון סידור ערוך ומבואר המורים בבתי הספר, אשר בהם נהוגה

70-71; י' תבורי, "התפילה ביובל הראשון של מדינת ישראל", צ"א שטיינפלד (עורך), חקר התורה שבעל פה בחמישים שנות המדינה, ירושלים תשס"ב, עמ' 79-80; הנ"ל, "תפילה", האנציקלופדיה העברית, מלואים: ג, ירושלים ותל אביב תשנ"ה, עמ' 1065-1066. לניסוח מוקדם של הרעיון בצבא ראו: מ' פירון, "בית הכנסת הצבאי", מ' הכהן (עורך), בית הכנסת (לעיל, הערה 10), עמ' ע-עא. להתייחסות ביקורתית לסידור זה, ראו למשל: מ' בן ישר, "סידורי תפילה חדשים", טורי ישרון, 15 (חשוון תשל"א), עמ' 4-8. 19 ראו למשל: בן-מנחם, סדור-תפילה חדש (לעיל, הערה 14), עמ' 21-25. לסקירה קצרה על הסידור ראו גם: תבורי, "תפילה" (לעיל, הערה 18), עמ' 1066. 20 תבורי, התפילה ביובל הראשון (לעיל, הערה 18), עמ' 76, הערה 23.

"סדור לצרכי דורנו": סיפורו של סידור "רינת ישראל" – יצירה, חדשנות והשפעה

תפילה בצבור ומלמדים בהם שיעורי תפלה. גם בבתי כנסת או מנינים לנוער – סידור כזה מתבקש ביותר וגם הצעיר המתפלל ליד אביו בבית הכנסת עם המבוגרים זקוק לסידור כזה.²¹

עם זאת, כמו קודמיו נועד אף הוא גם לקהל המבוגרים, ועריכתו כללה לפיכך גם חידושים ושינויים שחרגו בהרבה מצרכיו הממוקדים של בית הספר הדתי-הלאומי. אמנם, אין ספק כי מלחמת ששת הימים ותוצאותיה היוו זרז נוסף ומשמעותי להנעת התהליך. זאת, הן לנוכח הצורך הפרקטי שבקביעה ובהפצה של סדרי תפילה ליום חירות ירושלים, והן לנוכח תודעת הזמן האמונית והלאומית האינטנסיבית, שבה חי ופעל חלק ניכר מהציבור הדתי-הלאומי בשנים שלאחר המלחמה. ואולם, יש לשער שגם ללא המלחמה היה מתרחש במקדם או במאוחר ניסיון מעין זה ליצירת סידור חדש, במטרה לגבש סדרי תפילה אחידים ומקובלים בקרב כלל הציבור הדתי-הלאומי, המתייחסים למציאות ההיסטורית שבהקמת המדינה והכופפים עצמם להכרעותיהם ההלכתיות והטקסיות של מוסדותיה הממלכתיים והדתיים.

רבנים, חוקרים ומחנכים: המערך האנושי ביצירת הסידור

כיום קשה לקבוע מי היה הראשון שהעלה, במחצית השנייה של שנות השישים, את האפשרות להפקת סידור חדש בעל מאפיינים דתיים-לאומיים מובהקים, המיועד בראש ובראשונה לצעירים, ואשר יכלול – מלבד נוסח מתוקן ומבואר של התפילה עצמה – גם הנחיות מנהיגות והלכתיות שונות, ויעוצב באורח חדשני. עם זאת, יהא זה סביר להניח כי ההכרה בצורך שבהפקת סידור מעין זה הייתה נחלתם של רבים: מחנכים, רבנים, בעלי תפקידים במוסדות ממלכתיים ומתפללים מן השורה.

על פי עדותו של משה קרונה (1913-1993), איש הנהלת הסוכנות ומפעילי המפד"ל הבולטים באותן שנים, היזמה הראשונית להפקת "רינת ישראל" הייתה של הוצאת מורשת של הפועל המזרחי, שבראשה עמד הוא עצמו באותן שנים.²² ההוצאה הוקמה בידי המזרחי והפועל המזרחי כבר בשנת 1951, במטרה להוות בית הוצאה לספרי עיון, הגות וחינוך מבית מדרשה של התנועה הדתית-הלאומית, שיופצו בקרב הקהל הרחב באמצעות סניפי התנועה ובמחירים זולים. שנתיים מאוחר יותר הפכה מורשת גם לחברה להפצת ספרים תורניים של הוצאות אחרות בקרב הציבור הדתי הרחב. לאורך השנים ידעה מורשת קשיים כלכליים מתמידים, כשבית ההוצאה נושא על גבו את חובותיה המצטברים של חברת ההפצה.²³ את היזמה להפקת הסידור החדש יש לראות, אם כן, הן כמפעל חינוכי המתאים

21 סדור רינת ישראל נוסח ספרד, ירושלים תשל"ז, עמ' ז.

22 מ' קרונה, עם חברים לדעה: בעשייה למען הציונות הדתית והחונך התורני בגולה, ירושלים תשנ"ב, עמ' 232. יש לציין שעל פי עדותו של השופט צבי טל, מי שעמד מאחורי היזמה בראשיתה היה דווקא שר הדתות, זרח ורהפטיג (צ' טל, עד בוא השמש, תל אביב 2010, עמ' 30). עם זאת, ורהפטיג עצמו אינו מתייחס לנושא זה בזיכרונותיו (ו' ורהפטיג, חמישים שנה ושנה: פרקי זכרונות, ירושלים 1998).

23 על הוצאת מורשת, חרף ייחודה ומשמעותה הציבורית העמוקה, טרם נכתבה עד היום סקירה כלשהי.

ראובן גפני

לרוח ההוצאה ולמטרותיה, הן כיזמה כלכלית, שניתן היה להניח שאם תצליח תזכה את ההוצאה ברווח נאה.²⁴

היות שההוצאה עצמה לא יכולה הייתה לממן את כלל המפעל של הפקת הסידורים, פנה קרונה לחבריו למפלגה שכינה במשרדי הדתות והחינוך, וכך הוקמה הוועדה הבין-משרדית שליוותה מאז ואילך את ההפקה.²⁵ עם חברי הוועדה נמנו, מלבד קרונה, גם שר הדתות מטעם המפד"ל זרח ורהפטיג, ומנהל אגף החינוך הדתי במשרד החינוך, יוסף גולדשמידט (אף הוא איש המפלגה).²⁶ משהחליטה הוועדה להוציא לפועל את יזמתה של "מורשת", הטילו חבריה את מלאכת העריכה של הסידור על הרב ד"ר שלמה טל (שמסתבר שהיה אף הוא שותף לרעיון כבר מראשיתו).

הבחירה בטל (1909-1998), שהפך לימים לאדם המזוהה יותר מכל עם "רינת ישראל", הייתה טבעית למדי. מעבר להשתייכותו ארוכת השנים לאותו זרם אידיאולוגי ודתי, היה טל בעל סמיכה לרבנות, ועסק מזה שנים ארוכות (מאז לימודיו בבית המדרש למורים של המזרחי) בחינוך, בהוראה ובמחקר של עולם הסידור והתפילה – נושא שעליו כתב את עבודת הדוקטור שלו באוניברסיטת תל אביב, ושעליו פרסם לימים עשרות מאמרים.²⁷ מעבר לכך, כמו קרונה עסק טל שנים רבות בהכשרה תורנית של מורים בגולה, מאז הקים ועמד בראש "מכון גולד" בשנת 1957. מבחינה זו, היה השילוב בין עולמו המחקרי והחינוכי של טל מתאים במיוחד למלאכת הפקת הסידור, שאחת ממטרותיו המובהקות הייתה כאמור זו החינוכית.

אלא שחרף בקיאותו הרבה של טל בנוסחיו ובתולדותיו של סידור התפילה, החליטה הוועדה למנות למפעל גם "וועדת מומחים", שתסייע לטל בליבון סוגיות שונות ובהכרעה בעניינים, ותלויה מבחינה תוכנית את מלאכת עריכת הסידור לכל אורכה. גם חברי ועדה זו – כמו אנשי הוועדה הבין-משרדית – היו בקיאים ביותר בתחומיהם השונים, ואין כלל ספק כי טל אכן נסמך עליהם לא מעט, כפי שכתב בהקדמה לסידור.²⁸

הבולט שבין חברי הוועדה – שאף היה זה שהגיש לטל את העזרה המתמשכת ביותר, ככל הנראה – היה אליעזר אלינר (1904-1980), אף הוא איש המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה שבסוכנות היהודית, שהיה מופקד שנים ארוכות על הפקת ספרים מטעם המחלקה. אלינר, שעלה ארצה בשנת 1927 ולמד באוניברסיטה העברית, היה בהמשך לאחד ממנהליו של בית המדרש למורות של המזרחי, ובמקביל לתפקידו זה ולפעילותו

לתיאור כללי של פעילותה מראשיתה ועד שנת 1968 ראו: אצ"ד, פמ 765.

24 כך עולה מהדו"ח הכללי על פעילותה בשנת 1968 (שם, עמ' 5).

25 קרונה (לעיל, הערה 22), שם.

26 על גולדשמידט ודמותו ראו: פרקי הגות וחינוך: ממשנתו של ר' יוסף גולדשמידט ז"ל, ירושלים תשמ"ד.

27 ראו למשל: ש' טל, פרי חיים: קובץ מאמרים, תל אביב תשמ"ג. על דמותו של טל ראו בקצרה גם: ב' צביאלי, "בעל רינת ישראל: על דמותו ופועלו של הרב שלמה טל, וסקירה אודות סדור רינת ישראל בעריכתו", הצפה, י"ט באייר תשנ"ח, עמ' 7. כן ראו: טל, עד בוא השמש (לעיל, הערה 22), עמ' 27-31.

28 רינת ישראל נוסח ספרד, ירושלים תשל"ז, עמ' ט-י. מן הראוי לציין כי לדברי הרב יואל קטן (על פי עדותו של הרב אליעזר אלינר), עסק טל בהכנת טיוטה לסידור מעין זה, כבר בשנים שלפני פניית הוועדה אליו.

"סדור לצרכי דורנו": סיפורו של סידור "רינת ישראל" – יצירה, חדשנות והשפעה

בסוכנות עסק במגוון תפקידים ציבוריים וחינוכיים. כמו טל, עסק אף הוא במחקר ארוך שנים על עולם התפילה.²⁹ כמו יתר המעורבים במלאכה, הכיר אלינר הן את השיקולים הליטורגיים והן את השיקולים החינוכיים שבמפעל, וכך יכול היה לתרום למהלך ביותר ממוכן אחד.

חבר נוסף בוועדת המומחים היה הרב משה רוז'ה, ששימש כמנהל בית הספר "סגולה" בבני ברק, ועסק אף הוא באיסוף הגהות ותיקונים על נוסח התפילה המקובל.³⁰ גם רוז'ה ליווה מקרוב את המלאכה, ועסק בעיקר בסוגיות של ניקוד והטעמה, אם כי נפטר בטרם ראה הסידור אור.³¹ חברים נוספים בוועדה היו הרב אלחנן סמואל, אף הוא איש המחלקה לחינוך ולתרבות בגולה, והבלשן והחוקר מאיר מדין, שעסקו שניהם בעיקר בהגהת הניקוד והנוסח.³²

הנה כי כן, סידור רינת ישראל נבדל מסידורים אחרים בני הזמן לא רק בגורמים שהביאו להפקתו, ובאופיו התוכני והגרפי הייחודי, כי אם גם בהרכב האנושי של קבוצת האנשים שעמדה מאחורי הפקתו: לא אנשי דפוס וגרפיקה בלבד (שהיו, כמדומה, אלו שהשפיעו יותר מכול על עיצובו הייחודי של "מפי עוללים"), ואף לא רבנים ופוסקי הלכה שתורתם אומנותם, כי אם אנשים שעסקו הן בעולם הדפוס והעריכה; הן בעולם החינוך וההוראה (לבני גילאים שונים, בארץ ובחו"ל); והן בעולם המחקר האקדמי והתורני, בסוגיות של דקדוק, נוסח, הלכה ומנהג.

מאפיין זה של המעורבים במפעל, שהיה בעל השפעה מרחיקת לכת על אופן עיצובה של סדרת הסידורים, הינו לדעת נסים ליאון אחד מביטויי האקדמיזציה שהתחוללה בחברה הישראלית כולה משנות החמישים ואילך, ואשר התרחשה בה בעת – אם גם באיחור קל – גם בקרב החברה הדתית-הלאומית עצמה.³³ יתר על כן: לדעת יוסף תבורי, היה בהקמת הוועדה מעין "מקבילה לימי רבן גמליאל, בכך שוועדה ממסדית מנסה להשליט סדר בעולם התפילה ולהכין סידור ראוי לעם".³⁴

ואכן, שילוב זה שבין עולם ההלכה והמסורת לבין עולם המחקר המדעי, קיבל את ביטויו, כפי שיתואר, לא רק בתכניו של הסידור, כי אם גם באופיו הגרפי ובאופן סידורו הפנימי.

- 29 על אלינר ודמותו ראו: ש' רייך, "ר' אליעזר אלינר", מגד ירחים, 165 (סיוון תשע"ג), עמ' 4.
- 30 ראו: (מ' רוז'ה), תקוני תפילה: תקוני שבועים ושגאות, בני ברק תשכ"ד (תודתי לאבישי אלבוים, מנהל ספריית הרמב"ם, על שהביא לידיעתי את דבר קיומה של החוברת בספרייה).
- 31 ראיון עם הרב יעקב רוז'ה, כסלו תשע"ז.
- 32 רינת ישראל נוסח אשכנז, ירושלים תשל"ז, עמ' 7. על סמואל ודמותו ראו: אסופת דברים: מפרי עטו של הרב אהרון אלחנן סמואל ז"ל, ירושלים תש"ן; על מדין ראו למשל ש' אברמסון, "דברים לזכרו של מאיר מדין", לשוננו לעם, שפט-שצ (אב תשמ"ח).
- 33 ליאון, מבני עקיבא למניין הצעירים (לעיל, הערה 5), עמ' 169-170.
- 34 תבורי, התפילה ביובל הראשון (לעיל, הערה 18), עמ' 76.

ראובן גפני

תכנים, עיצוב ומשמעות: מאפייניו החדשניים של הסדור

כאמור, רינת ישראל נבדל מהסידורים הארץ-ישראליים שקדמו לו – לאומיים ולא-לאומיים כאחד – הן בהקשר התוכני והליטורגי הן בהקשר העיצובי והגרפי. מרכיבים אלו, שנוצרו תוך תיאום ביניהם, תרמו לגיבוש אופיו החדשני ובהמשך גם להתקבלותו הרחבה בציבור הדתי-הלאומי.

תכנים וליטורגיה

בהקשר התוכני והליטורגי ביקש טל ליצור סידור בעל כמה מאפיינים ייחודיים, חלקם חדשניים. הראשון והמשמעותי שבהם היה ביצירתו המעין-מחודשת של נוסח תפילה מזוקק ומדויק, המנוקד ומפוסק בהקפדה יתירה, המתאים (ולו במידה מסוימת) גם לציבור רב-עדתי, והמשקף במובנים שונים את צורכי הדור והמקום. זאת, תוך הכללה של התפילות הלאומיות החדשות על סדר התפילה הקבוע, ובמקביל השמטתם של מרבית הפיוטים האשכנזיים, שנכללו בסידורים שהופקו בדורות קודמים. לנוסח המתוקן שיצר צירף טל ביאור מילולי קצר שליווה את התפילות, והוראות הלכתיות מתומצתות במקום שהדבר נדרש. מעבר לכך שולבו בסידור מקורותיהם של הפסוקים הנכללים בתפילות, ובסופו של הסידור נוסף קובץ הלכות נוסף, ומעט רחב יותר, הנדרש למתפלל בהקשרים שונים לאורך כל השנה.

מטבע הדברים, הסוגיה הראשונה שבה הוטל עליו להכריע הייתה נוסח התפילה הבסיסי, שבו ישתמש בהכנת הסידור החדש. אמנם, לנוכח העובדה שכל המעורבים במפעל בראשיתו היו אשכנזים – ולנוכח ההגמוניה האשכנזית הבולטת בשרת ההנהגה הרבנית, הפוליטית והעסקנית בציבור הדתי-הלאומי – ברור היה כי הסידור, לפחות בגרסאותיו הראשונות, יהיה ככלות הכול סידור אשכנזי ולא ספרדי-מזרחי. ואולם, עדיין נותר הצורך להכריע אם לבחור בנוסח "אשכנז", שהיה מקובל (בגרסאות שונות מעט) הן בקהילות מרכז ומערב באירופה הן בקרב הקהילות במזרח אירופה שהתנגדו לחסידות (ביניהן קהילות רבות בפולין ובליטא), או דווקא בנוסח שהיה מקובל בעיקר בקרב קהילות החסידים במזרח אירופה, אשר הושתת במידה רבה (אם כי לא מוחלטת) על נוסח האר"י, ואשר בארץ ישראל כונה גם "נוסח ספרד".³⁵

בהקשר זה, לפחות, הייתה הכרעתו של טל טבעית למדי. מעבר לעובדה שהוא עצמו גדל והתחנך על נוסח החסידים בגליציה – והתפלל בנוסח זה גם בשכונת בית וגן בירושלים³⁶ – הרי שבשנות החמישים והשישים הפך נוסח זה לנפוץ יותר בקרב הציבור הדתי-הלאומי בישראל.³⁷ זאת בין השאר לנוכח קביעתו כנוסח התפילה בסניפי תנועת

35 על תהליך היווצרותו של נוסח זה ראו: ד' גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תש"ם, עמ' 321-315.

36 תודתי לקורא המאמר מטעם המערכת על הערתו בעניין זה.

37 ליאון, מבני עקיבא למניין הצעירים (לעיל, הערה 5), עמ' 167. יש לציין, עם זאת, כי ציבור אשכנזי לאומי לא מבטל המשיך להתפלל בנוסח "אשכנז", בין היתר בסניפי תנועת הנוער "עזרא" או בבתי ספר

"סדור לצרכי דורנו": סיפורו של סידור "רינת ישראל" – יצירה, חדשנות והשפעה

הנוער "בני עקיבא" ובישיבות תיכוניות רבות, וחרף העובדה שבקיבוצים הדתיים הונהג לרוב דווקא נוסח אשכנז.

אלא שהבחירה בנוסח ספרד כנוסח הבסיסי לסידור הראשון, לא הייתה מושתתת רק על שיקולים אישיים או כמותיים, כי אם טמנה בחובה גם העדפה (ואולי: הכרעה) אידיאולוגית משמעותית. כנוסח אשכנזי, אך כזה הכולל בתוכו השפעות רבות של עולם הקבלה ושל נוסח התפילה של האר"י, ניתן היה להניח שגם ציבור מזרחי רחב יותר יוכל לאמץ – ולו בהדרגה – כנוסח התפילה שלו, וכך יהפוך הסידור שיופק בנוסח זה לכזה המתאים ליותר מבני עדה אחת בלבד, ולגשר הלכתי וליטורגי הכרחי בין תלמידים אשכנזים ומזרחיים. קרבה יחסית זו שבין נוסח החסידים לבין הנוסח המזרחי – שתרמה כשלעצמה להפצת נוסח זה בציבור הדתי-הלאומי משנות החמישים – קיבלה את ביטוייה גם בהחלטתו של הרב הצבאי הראשי, שלמה גורן, להתבסס עליו בעריכתו ובהפקתו של "סדור התפילות לחייל", בראשית שנות השישים.³⁸ אמנם באופן רשמי נקבע כי הסידור הצבאי ערוך על פי "נוסח אחיד", ואולם למעשה מדובר היה בנוסח האשכנזי החסידי, שמסתבר שגם הרב גורן ראה בו מתווך ראוי בין בני העדות השונות (אם גם לאחר הוספות אחדות מהנוסח המזרחי).³⁹ משכך נעשה בצבא, הייתה הכרעתו של טל גם ביחס ל"רינת ישראל" פשוטה למדי, וכך הוחלט כי הסידור הראשון בסדרה יתבסס על נוסח זה.⁴⁰ עם זאת, לצורך הכנת הסידור תיקן טל בסיוע חברי הוועדה מאות טעויות נוסח, דקדוק וניקוד שהשתרשו בסידורים שונים לאורך הדורות, וכך יצר הסידור, למעשה, מעין נוסח מחודש משל עצמו, ולא היווה רק הפקה מחודשת של הנוסח המקובל. על פי עדותו בהקדמתו לסידור, במקרים שבהם התלבט טל בין דקדוקי נוסחים שונים הכריע בעיקר על פי נוסח התפילה הנהוג בחב"ד.⁴¹ במקרים אחדים נסמך ככל הנראה גם על הכרעותיו של הרב שלמה מן-ההר, שהוא היה מקורב אליו מאוד.⁴²

מעבר להכרעה באשר לנוסח התפילה וזיקוקו, קיבל טל כאמור שתי הכרעות תוכניות נוספות שהיו בעלות משמעות מרחיקת לכת: הכללת התפילות הלאומיות כתפילות מן המניין בסידור, והשמטת מרבית הפיוטים ששולבו בסידורי התפילה האשכנזיים בדורות

וישיבות שהוקמו בידי עולי מרכז אירופה, דוגמת מוסדות "חורב" בירושלים.

38 ש' גורן, סדור תפילות לחייל לכל השנה, תל אביב תשכ"ג.
39 אמנם, בתיאורו של הרב גורן את הדברים, הוא מציין כי זהו למעשה עירוב של כלל הנוסחים הנפוצים (ראו: ש' גורן, בעזו ותעצומות: אוטוביוגרפיה, תל אביב 2013, עמ' 262-263). על הנוסח האחיד ואופיו ראו גם: תבורי, התפילה ביובל הראשון (לעיל, הערה 18), עמ' 79-80; הנ"ל, "תפילה" (לעיל, הערה 18), עמ' 1065-1066.

40 מעניין לציין כי על פי עדותו של הרב גורן עצמו, כבר שנים מספר לפני הפקת רינת ישראל ביקש ממנו משרד החינוך ליצור גם לתלמידים נוסח תפילה אחיד, המבוסס על הנוסח הצבאי. לפיכך – אף שהדבר לא הוגשם לבסוף – הייתה הכרעתו של טל לטובת נוסח ספרד טבעית עוד יותר (גורן, שם, עמ' 263).
41 סדור רינת ישראל נוסח ספרד, ירושלים תשל"ו, עמ' ז. לימים, אגב, הביאה החלטה זו לביקורת שהופנתה כלפיו מצד הסופר והחוקר הירושלמי שמואל ויינגרטן (ש"ה ויינגרטן, "על הנוסח האחיד", טורי ישרון, לב [תשל"ג], עמ' 19).

42 על יחסי הקרבה ביניהם ראו: פ' שטיינר, ההר הטוב הזה: חייו ופועלו של הרב שלמה ז. מן-ההר, ירושלים תשס"ח, עמ' 321, 326, 489.

ראובן גפני

קודמים.

ההכללה של התפילות הלאומיות החדשות הייתה כמובן טבעית לחלוטין. אחת ממטרותיו המוצהרות והמרכזיות ביותר של הסידור הייתה להתאימו לרוח הדור ולמאורעות הזמן, כפי שכתב טל בפתח הקדמתו: "נחוץ סדור לצרכי דורנו החי חיי קוממיות בארצו".⁴³ תפילות אלו אף החלו נפוצות בהדרגה בקרב הציבור הדתי-הלאומי כבר בשנות החמישים והשישים, והכללתן הייתה אם כן לא רק טבעית כי אם מתבקשת.

עם זאת, חרף תפוצתן הרחבה של התפילות הלאומיות גם לפני "רינת ישראל", היה בכל זאת לא מעט מן החידוש באופן התייחסותו של הסידור אליהן. זאת, מאחר שהייתה זו למעשה הפעם הראשונה שבה שולבו התפילות הללו באופן מובלט – לצד התפילות המסורתיות – בסידור תפילה המתייחס לכל ימות השנה. אמנם התפילה לשלום המדינה חוברת סמוך להקמת המדינה, והתפילה לשלום חיילי צה"ל, בנוסחה המוכר, חוברת בידי הרב גורן ככל הנראה בשנת 1956, במהלך מבצע סיני.⁴⁴ ואולם למרות זאת לא שולבו תפילות אלו בחלק ניכר של הסידורים שהופקו בישראל, עד שלהי שנות השישים, כי אם באופן חלקי ועל פי רוב בנפרד, שלא על סדר התפילה הקבוע.⁴⁵ במקרים רבים – דוגמת סידור "מאירת עיניים" של הוצאת סיני ו"תפארת ציון" של הוצאת מנצור – שולבו חלקן בעמודים האחרונים של הסידור, כתוספת שולית ולא מחייבת. על מעמד מעורפל זה של אותן תפילות בשנות החמישים מעיד למשל תיאורו של הרב יוחנן פריד:

יש לי זיכרון נעורים מסדור שחולק לבתי-הכנסת בארץ על-ידי משרד הדתות בשנות החמישים, אשר בסופו הודבקו מספר דפים, ובהם התפילה לשלום המדינה וברכת "מי שברך" לחיילי צה"ל וסדר תפילות יום העצמאות [...] בבית הכנסת שבו התפללתי היה מי שקרע דפים אלו ותלש אותם [...] והייתה בכך מעין התרסה לאי-ההבנה של חשיבותן של התפילות במקומן הראוי.⁴⁶

ואכן, בבתי כנסת רבים – גם כאלה שמתפלליהם זיהו עצמם כציונים – נאמרה תפילה זו בעיקר בחגים (ובייחוד בחגים הלאומיים), ורק במהלך שנות השישים החל נפוץ בהדרגה המנהג לאומרה בכל שבת, בחלק מבתי כנסת אלה.⁴⁷ מעמדה של התפילה לשלום חיילי צה"ל היה מעומעם עוד יותר, וממילא היא נפוצה בבתי הכנסת אף פחות מהתפילה לשלום המדינה. זאת, לדעתו של אהרן ארנד, הן מאחר שהיה באמירתה משום חידוש מוחלט (לעומת התפילה לשלום המדינה, שהחליפה את התפילה המסורתית לשלום המלכות),

43 רינת ישראל נוסח ספרד, ירושלים תשל"ו, עמ' ז.

44 על חיבורה של התפילה לשלום החיילים וגלגוליה ראו: א' ארנד, "תפילות לשלום חיילים", עלי ספר, כד-כה (תשע"ה), עמ' 306-309; י' רפל, "בכל מקום שהם", מקור ראשון, מוסף שבת, י"ז באלול תשע"ד.

45 על מעמדה המעומעם של התפילה לשלום חיילי צה"ל בסידורי התפילה לאורך השנים, ראו גם: נ' ליאון, "התפילה לשלום חיילי צה"ל ומקומה בליטורגיה הלאומית בחרדיות המזרחית", סוגיות חברתיות בישראל, 20 (קיץ תשע"ה), עמ' 10-27.

46 י' פריד, "סידור כלל ישראל", י"ש רקנאטי (עורך), תפילה שבכתב: הסידור – הגות, אמנות, עיצוב, ירושלים תשס"ח, עמ' 92.

47 ארנד, תפילות לשלום חיילים (לעיל, הערה 44), עמ' 304, הע' 39-41.

"סדור לצרכי דורנו": סיפורו של סידור "רינת ישראל" – יצירה, חדשנות והשפעה

הן מאחר שהחיילים נזכרו בלאו הכי בתפילה לשלום המדינה. ואכן, אף היא לא נכללה בסידורים רבים, ואפילו לא בחלק מסדרי התפילה ליום העצמאות שהופצו באותן שנים.⁴⁸ מצב דברים זה תרם לא מעט להיווצרות מגוון המנהגים המתייחסים לתפילות אלו, הן בקרב האשכנזים והן בקרב המזרחיים, בנוגע לימים ולזמנים של אמירתן, שיבוץן במהלך התפילה, העמידה בעת אמירתן ועוד. יתר על כן: במהלך השנים נוצרו נוסחים שונים של תפילות אלו (בייחוד של התפילה לשלום המדינה), והותרתן מחוץ לסידורים המודפסים (עד שלהי שנות השישים) פגעה אף היא ביכולת לקבוע נוסח אחד שייאמר על ידי כלל הציבור (או לפחות מרביתו המכרעת), כפי שהייתה הרבנות הראשית מעדיפה.⁴⁹ בהקשר זה מעניין לציין כי אפילו בסידורו של הרב גורן לחיילי צה"ל, שמהדורה ראשונה שלו הופיעה כבר בשנת 1963, נכללה רק התפילה לשלום החיילים ולא התפילה לשלום המדינה. גם סדר התפילה ליום העצמאות נכלל בו רק באופן טכני, תוך פירוט הוראות התפילה וללא הדפסת הקטעים עצמם.⁵⁰

שילובן של תפילות אלו על סדר התפילה הקבוע, ברינת ישראל, היה לפיכך בעל משמעות כפולה: הן מאחר שקיבע את מעמדן ואת היותן חלק אינטגרלי מהתפילה; הן מאחר שקיבע באופן מוצלח יותר את נוסחיהן; והן מאחר שקיבע בקהילות אשכנזיות רבות את זמן אמירתן, מיד לאחר קריאת התורה בשבתות ובחגים.

תהליך מובהק עוד יותר התרחש גם בנוגע לסדרי התפילה הנאמרים ביום העצמאות (ולאחר מכן גם ביום ירושלים). זאת, מאחר שחרף העובדה שהרבנות הראשית גיבשה נוסח תפילה מתאים כבר לקראת יום העצמאות הראשון, בשנת 1949, הרי שנוסח זה עצמו זכה לכמה עיבודים ושינויים בידי הרבנות עצמה, בהמשך השנים, ובמקביל אליו נוצרו סדרי תפילה מקבילים ליום העצמאות בקיבוצים הדתיים ובקהילות רבות נוספות.⁵¹ כך, למרות ניסיונותיה המתמשכים של הרבנות לקבוע נוסח אחד (שאף פורסם והופץ על ידה כמעט מדי שנה, בשנות החמישים), נותר סדר התפילה של יום העצמאות נתון לשיקוליה של כל קהילה, ומטבע הדברים אף לא נדפס בסידורים השונים כחלק מתפילות כל השנה. גם אמירת ההלל ביום העצמאות לא צוינה, כמתבקש, ברשימת כלל הימים שבהם נאמרת תפילה זו.

וכך, כמו ביחס לתפילות לשלום המדינה והחיילים, שילובן הרשמי של תפילות יום העצמאות ויום ירושלים ברינת ישראל על סדר תפילות השנה – והכללת החגים הלאומיים ברשימת הימים שבהם נאמרת תפילת ההלל – נועדו לסייע הן בתפוצתן בציבור, הן

48 שם, עמ' 309-310.

49 על הפצת נוסחיה השונים של התפילה לשלום המדינה ראו למשל: תבורי, תפילה לשלום המדינה (לעיל, הערה 10); ארנד, פרקי מחקר (לעיל, הערה 10), עמ' 192-196. על תהליך התקבלות ההדרגתי של התפילה ראו בהרחבה גם: י' רפל, התפילה לשלום המדינה: תולדותיה, תכניה ופירושה, מודיעין תשע"ח, עמ' 170-220.

50 ש' גורן, סדור תפילות לחייל (לעיל, הערה 38).

51 ראו למשל: גפני, הבניית הלאומיות (לעיל, הערה 10), ובמקורות שם; ארנד, פרקי מחקר (לעיל, הערה 10), עמ' 23-32.

ראובן גפני

בקיבוע נוסחיהן ומעמדן.⁵² ואכן, בהקדמתו למהדורה השנייה של הסידור הדגיש טל: "בשער ימי ההודאות הוספנו את התפילות ליום העצמאות, עפ"י חוברת שהוציא משרד הדתות, כפי שתיקנו רבותינו שבארץ ישראל הגר"י הרצוג והגר"צ עוזיאל זצ"ל אחרי מלחמת קוממיות, וכן את מנהגי יום חרות ירושלים כפי שתיקן הרב א"י אונטרמן שליט"א אחרי מלחמת ששת הימים".⁵³

לצד שילובן של התפילות הלאומיות, הכרעה משמעותית נוספת – שעתידה הייתה להשפיע מאוד על התפילה בכלל הציבור הדתי-הלאומי – הייתה החלטתם של טל וחברי הוועדה להותיר מחוץ לסידור את מרביתם המכרעת של הפיוטים והסליחות הנאמרים בשבתות ובמועדים קבועים לאורך השנה, כגון פיוטי ה"יוצר" של "ארבע הפרשיות" או הסליחות הנאמרות בציבור בימי התעניות.

הכרעה זו, שהפכה מובהקת עוד יותר בעת הוצאת המחזורים הראשונים של רינת ישראל לימים הנוראים, בשלהי שנות השבעים ובראשית שנות השמונים, נומקה לימים בידי טל הן בכך שהוא התבקש בידי הוועדה הבין-משרדית להקטין את נפח הסידור, בשל עלותו הגבוהה,⁵⁴ והן בכך שמרבית הפיוטים שהשמיט מסידוריו לא נאמרו בלאו הכי בפי המתפללים במרבית הקהילות.⁵⁵ יתר על כן: טל אף לא היה הראשון שהסיר את מרבית הפיוטים של הימים הנוראים מסידורו, וכלל המהלך של דחיקת הפיוטים האשכנזיים לשולי התפילה החל כבר במאות השנים האחרונות, תוך התבססות על נימוקים קבליים, הלכתיים ופרקטיים (ביניהם הקושי בהבנת חלק ניכר מהפיוטים, או אי-השקט המשתרר בבתי כנסת בשעת אמירתם).⁵⁶

ואולם, גם אם בנוגע לפיוטי הימים הנוראים היה צדק מסוים בדבריו, הרי שלא כך היו הדברים ביחס לחלק מהפיוטים והתפילות שהשמיט מסידורו לכל ימות השנה, ואשר לפחות בחלקם נאמרו עדיין בקהילות רבות, למשל בימי התעניות.⁵⁷ לפיכך, מסתבר שגם הכרעה זו של טל נשענה לא רק על מניעים פרקטיים, ואף לא על הטעמים שבשלם נדחק הפיוט האשכנזי ממעמדו במשך תקופה ארוכה, כי אם גם על תשתית אידיאולוגית: במקרה זה, הניסיון ליצור נוסח תפילה ישראלי שיהיה אחיד ככל האפשר, ואשר יתמקד ממילא בקטעים הנאמרים בפי הכול, כמעט ללא הבדל, וימעט באופן מכוון מתפוצתם

52 על כך ראו גם: J. B. Wolowelsky, "Siddur Or vaDerekh leBat Yisrael (Jerusalem: Yeshivat Or vaDerekh, 1988 [Book Review])", *Tradition*, 25, 2 (Winter 1990), p. 97

53 סדור רינת ישראל נוסח ספרד, ירושלים תשל"ז, עמ' ט. במהדורה הראשונה, יש לציין, הוסבר הדבר באופן מקוצר יותר, ללא אזכור שמותיהם של הרבנים. מסתבר, אם כן, שלנוכח הערותיהם של מתפללים וקוראים שונים, ביקש טל להבהיר על מי הסתמך בקביעת נוסחי התפילות לחגים לאומיים אלו. הסברים נוספים כלל מאוחר יותר בספרו (טל, הסדור בהשתלשלותו [לעיל, הערה 4]).

54 כך סיפר טל לרב יואל קטן, שנים אחדות מאוחר יותר (ראיון עם הרב יואל קטן, 15/2/17; http://ravtzair.blogspot.co.il/2009/03/blog-post_15.html [אוחזר בתאריך 19/2/17]).

55 ראו: מחזור רינת ישראל לראש השנה, נוסח ספרד, אלון שבות תשנ"ב, עמ' 7.

56 על כך ראו בהרחבה: R. Langer, *To Worship God Properly: Tensions Between Liturgical Custom and Halakha in Judaism*, Cincinnati 1998, pp. 110-186 (בייחוד עמ' 182-186).

57 על בעיית התייעוד, בהקשר זה, ראו: פוגל, שירה ופוליטיקה (לעיל, הערה 6).

"סדור לצרכי דורנו": סיפורו של סידור "רינת ישראל" – יצירה, חדשנות והשפעה

ומחשיבותם של קטעי התפילה שאינם מחייבים, הנכללים ברובד העממי יותר של הנוסח ומשתנים לפיכך ממקום למקום ומזמן לזמן.⁵⁸ במסגרת הניסיון ליצור תפילה לאומית בעלת אופי ממלכתי ומוכוון, אם כן, הייתה הכרעתו של טל כמעט מתבקשת, והוא בחר בה באופן מוצהר כמעט לחלוטין. גם במובן זה השפיע רינת ישראל באופן דרמטי על מנהגי התפילה הדתיים-הלאומיים, ועל מרבית הסידורים שהופקו אחריו, כפי שייסקר בפרקים הבאים.

מעבר לנוסח התפילה על כל חלקיו, נכללו בסידור, כאמור, מספר רכיבים תוכניים נוספים בעלי משמעות: ביאור מילים קצר שנדפס בתחתית העמוד (ואשר יש שייחסו לו לימים חשיבות מרובה);⁵⁹ תרגום לעברית של התפילות הנאמרות בארמית לצד נוסחן המקורי; וקובץ הלכות לתפילות כל ימות השנה בסוף הסידור, תחת הכותרת "דבר יום ביומו".

בהכללתו של ביאור מילולי קצר לתפילות, ואפילו בתרגומן של תפילות דוגמת "יקום פורקן" לעברית, לא היה חידוש של ממש, אם כי הן נתפסו לימים כחלק אינטגרלי מן המהפכה שיצר "רינת ישראל" בנוף סידורי התפילה הישראליים. כבר בסידור "שירה חדשה", שערך והפיק חיים דוד רוזנשטיין בשנת 1908 (ואשר זכה מאז תקופת המנדט גם לעשרות מהדורות ארץ ישראליות), נכלל ביאור מילולי מסוג זה, כמו גם תרגום לעברית של קטעי תפילה ארמיים.⁶⁰ דברים דומים נכללו בסידורים נוספים. למרות זאת, בהקדמתו ביקש טל לקבוע כי גם (ואולי: דווקא) בישראל, שבה דוברים כולם עברית, יש צורך בביאור מסוג זה, בשל הפער שבין שפת הדיבור לשפת התפילה, שלא תמיד קיים היה בדורות קודמים בגולה: "אשר הלשון העברית מדוברת ושגורה בפיו, ואף על פי כן אין כל האמור בתפילה מובן תמיד בלי ביאור [...] הביאור מטרתו להסביר את המילים והביטויים היכולים להיות קשים או בלתי מובנים בעיני דובר עברית של דורנו".⁶¹

לעומת זאת, דווקא בהכללת קובץ ההלכות ניתן לראות חידוש משמעותי יותר. זאת, באשר אף הוא נועד להתמודד עם הסתמכותם של המתפללים על מגוון מקורות הלכתיים, השונים זה מזה באופיים ובתשתיתם האידיאולוגית; לאחד במידת האפשר בין מנהגי התפילה בקהילות השונות; ולהכפיף את כלל הציבור לפסיקותיהם ולהנחיותיהם של הגופים הממלכתיים – דוגמת הרבנות הראשית ומשרד הדתות – שהקובץ נערך תוך התייחסות אליהם ואל פסיקותיהם.

בהקשר זה יש לציין כי במשך עשרות שנים הלך והתבסס בציבור האשכנזי – בעיקר בירושלים, אך גם מחוצה לה – מעמדו ההלכתי והציבורי של "לוח ארץ ישראל" שערך

58 פוגל, שם, עמ' 117-122; ליאון, מבני עקיבא למניין הצעירים (לעיל, הערה 5), עמ' 170. לנושא זה בהקשרו הרחב, ובנוגע לכלל הסידורים הדתיים הלאומיים, ראו גם: S. Fogel, "Why Did Poetry and Piyyut Disappear from the Religious-Zionist High Holy Day Prayer Book, and What Prompted Their Return?", *Israel Affairs*, 20, 2 (2014), pp. 256-270.

59 ראו למשל: ע' אבן-ישראל שטיינזלץ, הסידור והתפילה, ב, תל אביב תשנ"ד, עמ' 181.

60 גפני, סידורי תפילה (לעיל, הערה 12), עמ' 436-438.

61 סדור רינת ישראל נוסח ספרד, ירושלים תשל"ו, עמ' ז-ט.

ראובן גפני

הרב יחיאל מיכל טוקצ'ינסקי (ולאחר מכן בנו, ניסן אהרן טוקצ'ינסקי). הלוח, הרואה אור בירושלים משנת 1906, כולל הלכות שונות הנוגעות לתפילה ולמעגל החיים לאורך השנה, ומלווה עבור רבים, מבחינה הלכתית ומנהגית, את מהלך התפילה ופרטיה לאורך כל ימות השנה.⁶² אלא שלוח זה לא ענה על צורכיהם של בני העדות השונות שהתבססו בארץ לאורך המאה הכ', ואף לא כלל התייחסות לתמורות הדרמטיות שהתרחשו בארץ עם הקמת המדינה וגירוש מוסדותיה. במצב דברים זה, היה זה טבעי למדי כי לוחות חדשים – ורלוונטיים יותר מבחינת תוכניהם ותשתיתם האידיאולוגית – יופיעו בשנים שלאחר הקמת המדינה. ואכן, הפקת לוח מנהגים המותאם הן לאשכנזים והן לספרדים החלה כבר בשנת 1961, עם ראשית הופעת לוח הדינים והמנהגים של איחוד בתי הכנסת בישראל, שזוהה עם הרבנות הראשית.⁶³ אין כלל ספק כי לוח זה ("היכל שלמה") נועד בעיני עורכיו להחליף בין השאר קבצים מסוגו של "לוח ארץ ישראל", שיוצרו לא היה מזוהה עם התנועה הלאומית, וממילא לא היה מחויב לפסיקותיה של הרבנות ולא התייחס לחגים הלאומיים.⁶⁴ על רקע זה, דומה שגם הכללת קובץ ההלכות ברינת ישראל נועד לאותה מטרה, של יצירת מעטפת הלכתית – ולא רק ליטורגית – בעלת אופי לאומי וממלכתי לתפילות הציבור הישראלי הלאומי.⁶⁵

בשולי חידושי של רינת ישראל בתחום התוכן, דומה שיש להזכיר גם את עיצובם ויצירתם של הסימונים המיוחדים לציון הקמץ הקטן ומקום ההטעמה במילים מסוימות, ואת ההקפדה המרובה על סימני פיסוק תקינים, אחידים וברורים.⁶⁶ בהקדמתו הרחיב טל את הדיבור על מאפיינים אלו, ששילב בהמלצתו ובעידודו של הרב משה רוז'ה, ולימים אף הופנו אליו ביקורות שונות בהקשר אליהם.⁶⁷ ואולם, דומה שמשמעותם של אלו הייתה פחות אידיאולוגית ויותר פרשנית-מחקרית, ולפיכך אין זה המקום לעסוק בהם בהרחבה.

62 על יצירתו של הלוח ואופיו ראו: י' תבורי, "לוח דינים ומנהגים", עלי ספר, יט (תשס"א), עמ' 195-207 (בייחוד עמ' 196-199).

63 הלוח נכלל משנת תשכ"א בכתב העת של היכל שלמה, "שנה בשנה", ומשנת תשכ"ג ראה אור גם באופן נפרד, תחת הכותרת "לוח דינים ומנהגים לאשכנזים, ספרדים ותימנים". עם זאת, יש לציין כי מעולם לא נדפסה הצהרה המבטאת את רצונם של בעלי הלוח או האחראים על הפקתו להחליף את מקומו של לוח א". יצוין עוד כי על פי מחקרה של אילה שקלאר על מחלקת החרדים של קק"ל (שטרם פורסם), לוח זה היווה כשלעצמו המשך ללוח דינים ומנהגים שנתי, שהופץ בידי המחלקה החל בשנת 1931.

64 תבורי, לוח דינים ומנהגים (לעיל, הערה 52), עמ' 199-207.

65 אמנם, יש לציין כי בעוד לוח ארץ ישראל או לוח היכל שלמה כוללים גם זמנים מדויקים, המשתנים משנה לשנה, רינת ישראל יכול היה להעמיד בפני קוראיו רק לוח קבוע, הכולל את העקרונות ולא את הפרטים. לביקורתו של טל על לוח א"י ראו בקצרה: טל, הסדור בהשתלשלותו (לעיל, הערה 4), עמ' פא-פב.

66 על משמעותם של אלו ברינת ישראל ראו: מ' ציפור, "מנכשי ערוגות התפילה", מקור ראשון, מוסף שבת, ט' בתמוז תשע"ב.

67 ראו למשל: ל"י רבינוביץ, "עוד על הסידור רינת ישראל", טורי ישרון, כא (סיוון תשל"א), עמ' 24. לשיטתו של הרב רוז'ה ראו: תיקוני תפלה (לעיל, הערה 30), עמ' 1, "דבר למורה".

"סדור לצרכי דורנו": סיפורו של סידור "רינת ישראל" – יצירה, חדשנות והשפעה

עיצוב וסדר

כמו בתחום התוכני והליטורגי, גם בתחום העיצוב הגרפי והסדר חידשו רינת ישראל ויוצרו ביותר ממובן אחד. חידושים אלו נשענו אף הם – לפחות בחלקם – על אותה תשתית אידיאולוגית שעליה נשענו החידושים בתחום התוכן והנוסח. "והנוסח, ולימים נתפסו בעיני רבים כמשמעותיים לא פחות – ואולי אפילו יותר – מהחידושים בתחומי התוכן והנוסח".

בתארו את השינוי שבשר רינת ישראל מבחינה זו, קבע נסים ליאון כי הסידור: "נראה כמו סידור שנערך לא בידי מי שאמונים על היכרות עם נוסח התפילה אלא בידי מי שאמונים על היכרות מדעית של הנוסח, כלומר בהתבסס על מחקר וניסיון לגבש נוסח מדויק. משהו מהתצורה האקדמית של הסדור בא לידי ביטוי בעיצובו כטקסט מודרני".⁶⁸ ואכן, אין כל ספק כי שינויים אלו החריגו אף הם את "רינת ישראל" מנוף הסידורים שהיו זמינים לציבור הישראלי לגווניו, בשנות השישים והשבעים. בהקשר זה, דומה שהבחירה המשמעותית מכול הייתה להשתמש באות בגופן פרנק-ריהל לכלל התפילות בסידור. אמנם, בניגוד למרכיבים רבים אחרים שאליהם התייחס טל בהקדמותיו לסידור, הרי שלצורת האות (שהייתה בעיני רבים מפתיעה) לא סיפק כל הסבר.⁶⁹ עם זאת, דומה שגם בהקשר זה, מעבר לרצונו לעצב סידור בעל מראה מודרני (אולי אף מעין-מדעי), הצטרפה גם תדמיתו הציבורית של הגופן, שמאז נוצר בשנת 1908 זוהה בידי רבים כגופן המובהק ביותר של הכתיבה היהודית במאה הכ', ובעיני חוקרים אחדים אף זוהה בעיקר עם הכתיבה הלאומית:

זו אות ששינתה את הדפוס העברי [...] היא הייתה אות חדשה שאינה קשורה לשום מסורת – לא של בית מדרש ולא של כתבי ההשכלה – ולכן הציונות, שהחלה להתבסס באותה תקופה, אימצה אותה כאות בלי היסטוריה. לצעירים של אז היה חשוב לכתוב בעברית שלא תיראה כמו טקסט דתי, אבל באופן מפתיע גם דתיים השתמשו בה.⁷⁰

הנה כי כן, בחירתה של האות לסידור בעל המאפיינים הלאומיים שיצר טל, התאימה לא רק מבחינת מראהו של הדף, כי אם גם בשל המשמעות התודעתית שנצטרפה לשימוש בה בעשרות השנים שקדמו להפקת הסידור. הבחירה בגופן זה הפכה משמעותית עוד יותר מאחר שבניגוד לסידורים רבים שבהם נעשה שימוש במספר גופנים לקטעי תפילה שונים

68 ליאון, מבני עקיבא למניין הצעירים (לעיל, הערה 5), עמ' 170. עוד על עיצובו המחודש של רינת ישראל ראו: ד' רפל, "תוכן וצורה בסידורי התפילה", רקנאטי (עורך), תפילה שבכתב (לעיל, הערה 46), עמ' 136-129.

69 ייתכן, כמובן, שמרכיב זה בעיצובו של הסידור לא נבחר על ידי טל עצמו, כי אם על ידי חברי הוועדה הציבורית או אנשי הסדר והדפוס. ואולם, לנוכח מעורבותו העמוקה בכל פרט במלאכה, והובלתו הברורה את המהלך כולו, מסתבר שהדבר לא היה נעשה ללא אישורו, אולי אף עידודו.

70 מתוך דבריו של חוקר הטיפוגרפיה העברית, איתי תמרי, בתוך: ש' בן ארי, "על אותיות דפוס ופונטים עבריים", הארץ, 8/10/2000. על אופיו החדשני של פרנק-ריהל והמשמעות שהוצמדה לו ראו גם במאמרו הראשוני של מרדכי נרקיס, "אות עברית חדשה", הד הדפוס, ה-1 (כסלו תש"י), עמ' 32-33.

ראובן גפני

– לעתים תוך הדגשת חשיבותם של קטעים שונים באופן זה – הקפיד טל שהסידור כולו יודפס באותו גופן, וכך יצר מראה נקי, מוקפד ומובהק עוד יותר ביחס ליתר הסידורים הנפוצים באותן שנים.⁷¹ אמנם גם בהקשר זה הקדים אותו גולדשמידט, שעשה אף הוא שימוש בגופן זה בסידורי "תפלת ישראל" שערך. ואולם ב"רינת ישראל", בשל כלל המעטפת האידיאולוגית, היה הדבר משמעותי בהרבה.

מרכיב משמעותי נוסף בעיצובו של הסידור היה חלוקתה של התפילה לחטיבות כלליות (שער הבוקר, שער הברכות וכו'), ושל כל תפילה בפני עצמה לפסקאות שונות, הנגזרות מתכניה ומאופן אמירתה. שמות החטיבות אף שולבו ככותרות עליונות לאורך כל הסידור, כמקובל בספרים מחקריים. על סדר התפילה עצמה הוסיף טל גם כותרות שונות, שמטרתן הייתה ככל הנראה בעיקר דידקטית, ושנועדו לסייע הן בהוראת התפילה לתלמידים צעירים והן בהבנת חלקיה ומרכיביה. בהקשר זה, מעניין לציין, המשיך טל לפסק את התפילה גם במקומות שבהם הדבר כבר לא נדרש, מאחר שהסיבה לפיסוק המקורי נעלמה עם השמטתם של פיוטים רבים מן התפילות (למשל, לפני המילים "וכרות עמו הברית" בפסוקי דזמרה). טל עצמו הסביר את הדבר בכך, שאף על פי שאין עוד צורך של ממש בפיסוק מקומי זה, בקהילות רבות נוהגים להתייחס אליו למרות זאת בזמן התפילה בציבור. ייתכן שיש בנימוק זה כדי להעיד, שחרף רצונו ליצור סידור חדש ומוקפד, חשש טל להתעלם לחלוטין ממסורות תפילה מושרשות וארוכות שנים, וכך פסק את התפילה בקטעים אלו, הגם שבעיניו – כמי שהכיר היטב את מבנה התפילה ואת מקורותיה – לא היה בכך עוד צורך ממשי. חששו זה, ייתכן שעמד גם בבסיס החלטתו להימנע משימוש בטיפוגרפיה חדשנית או עשירה במיוחד לקטעי תפילה שיריים, דוגמת ברוך שאמר ושירת הים.⁷²

בין כך ובין כך, אין כלל ספק כי צורת האות, הפיסוק העשיר, שילוב מקורותיהם של הפסוקים והביאור המילולי בתחתית העמוד, תרמו אף הם ליצירת סידור שמחד גיסא נועד להקל על התלמידים ובני הנוער בהיכרותם הראשונית עם התפילה ומבנה הסידור, ומאידך גיסא התאים גם לציפיותיהם של רבים מבני הציבור הדתי-הלאומי. אלו ביקשו ליצור גם בתפילתם שילוב ממשי בין זהותם הדתית והמסורתית לבין היותם חלק מציבור מתקדם, המהווה חלק בלתי נפרד גם מהקהילה המחקרית והאקדמית ההולכת ונוצרת בישראל.

מלאכת הכנת הסידור הושלמה בשנת תש"ל (1970), ובה הופקה המהדורה הראשונה של הסידור בנוסח ספרד. את הבחירה בשם "רינת ישראל" לא הסביר טל, וייתכן שאכן לא נודעה לה משמעות מיוחדת. עם זאת, יש לציין שבשער הפנימי של הסידור צוין בהבלטה כי הוא הופק בצוותא עם "המשרד לענייני דת של מדינת ישראל", וכי הדברים נעשו "לפי

71 עם זאת, יש לציין כי גם בחירה זו של טל, כמו רבות אחרות, זכתה לביקורת מצד אישים שונים, כפי שיתואר בהמשך.

72 הכרעה זו זכתה לימים לביקורת, שתיסקר בהמשך הדברים.

"סדור לצרכי דורנו": סיפורו של סידור "רינת ישראל" – יצירה, חדשנות והשפעה

הנחיות הועדה הציבורית מטעם האגף לחינוך דתי במשרד החינוך והתרבות.⁷³ זאת, בתוספת הקדשת הסידור בהבלטה לעילוי נשמתו של השר חיים משה שפירא, שנפטר זמן קצר לפני הופעתו, כמו כדי להדגיש עוד יותר את היותו מוצר שאינו רק דתי כי אם גם ממלכתי, לאומי, ובמידת מה אף מזוהה פוליטית עם המפלגה הדתית-הלאומית. כאמור, טל עצמו קיווה ככל הנראה כי נוסח ספרד של הסידור, שאותו הפיק ראשון, יהא זה שיופץ יותר מכול, ויסייע להתקדמות הציבורית הרחבה אל עבר איחוד נוסחים, גם אם מדורג וחלקי מאוד, בשלב הראשון (כפי שהסביר את הדברים במאמר שפרסם לאחר הפקת הסידור).⁷⁴ עם זאת, לנוכח הכרתו כי יהיו רבים שלא יוכלו (או לא ירצו) לאמץ נוסח תפילה שלא הורגלו אליו, הפיק כשנתיים לאחר מכן, כפי שתכנן מראש ככל הנראה, גם סידור מקביל בנוסח אשכנז. ואולם בניגוד לסידור הראשון – ואולי בשל החשיבות הפחותה שייחס לו – בהקדמתו לנוסח אשכנז לא הסביר כיצד קבע את הנוסח המתקוקן והמדויק שאותו הדפיס. בשנת 1973 אף הודפס סידור נוסף בנוסח אשכנז, שיועד לבני חוץ לארץ והותאם במובנים שונים מבחינת הנוסח וההלכה לצורכיהם ולמנהגיהם.⁷⁵ סידור זה, יש לציין, לא הופק עוד במסגרת הוצאת מורשת, כי אם במסגרת המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה של ההסתדרות הציונית, שכמה מן המעורבים בעריכת הסידור היו ממילא מאנשיה. להפקתו של סידור ייחודי זה, יש לציין, נלוותה מן הסתם השאיפה להביא את דבר התפילה הממלכתית והלאומית גם לקהילות ציוניות בחוץ לארץ, ולקרבתן גם באופן זה לנעשה בישראל. ואולם, דומה שלסידור זה – שלא כמו למהדורות שנועדו לקהל הישראלי – לא הייתה השפעה ממשית על הציבור הרחב בגולה, והוא לא זכה לתפוצה רחבה.⁷⁶

עדתיות, אידיאולוגיה והשאיפה לאיחוד הנוסחים: "רינת ישראל נוסח הספרדים ועדות המזרח"

עם השלמת הפקת שני הסידורים האשכנזיים, ומן הסתם גם לנוכח התגובות החיוביות שלהם זכו, ביקשו המעורבים בדבר להמשיך במפעל, באמצעות עריכת סידור נוסף בסדרה, בנוסח התפילה הספרדי-מזרחי. לצורך כך כונסה שוב הוועדה הבין-משרדית, וזו אכן

73 סדור רינת ישראל נוסח ספרד, ירושלים תשל"ז, עמ' ג-ד.

74 ראו להלן, עמ' עמ' 202, (ליד הערה 121).

75 סדור רינת ישראל נוסח אשכנז לבני חוץ לארץ, ירושלים תשל"ג. מעניין לציין כי אולי בשל ייחודה של מהדורה זו, היא היחידה הנכללת כיום במלואה במנועי חיפוש שונים באינטרנט (דוגמת HEBREWBOOKS). תודתי לקורא המאמר מטעם המערכת על הערתו זו.

76 אמנם, יש לציין כי היו בתי ספר בארה"ב – גם כאלו שנוהלו בידי התנועה הקונסרבטיבית – שבהם חולקו לתלמידים סידורי רינת ישראל לבני חו"ל, ככל הנראה בשל אופיו הציוני (תודתי לשמעון פוגל על מידע זה). בהקשר זה מעניין לציין, כי כעשרים שנים לאחר הופעת הסידור שיועד לבני חו"ל, ביקשו אישים שונים בסוכנות להפיק מהדורה מיוחדת של רינת ישראל שתתורגם לאנגלית. ואולם, לאחר דיונים אחדים הוחלט שלא לעשות זאת, בין השאר מחמת הרצון להותיר את רינת ישראל כסידור עברי מובהק (ראיון עם עזרא מרקין, אדר תשע"ז). עוד יציין כי בשנת 1997 אף הופק בארה"ב סידור המלווה בתרגום לפרסית, והמבוסס אף הוא על רינת ישראל (תודתי העמוקה לד"ר שמעון פוגל על הפניית תשומת הלב לדבר, ולפרופ' דוד ירושלמי על הסיוע בתרגום הקדמת הסידור עבורי לעברית).

ראובן גפני

קיבלה החלטה רשמית על עצם הכוונה להפיק את הסידור. באותה ישיבה אף הוחלט לפנות תחילה לשלמה טל, ולבדוק אם יהיה מוכן לקחת על עצמו – תוך שיתוף פעולה עם אדם הבקיא בנוסחי התפילה המזרחיים – גם את הטיפול בהכנתו ובהפקתו של סידור זה.⁷⁷ ואכן, טל ניאות ליטול על עצמו את המשימה, וכיועץ-שותף הוצע לו לעבוד עם משה רבי מחיפה (1911-1997), מורה ומפקח במשרד החינוך, שעסק אף הוא במשך שנים ארוכות בהוראת התפילה, בפרשנותה ובמחקרה.⁷⁸

בשלב הבא הוחלט על כינוסה של ועדת מומחים מיוחדת להפקת הסידור בנוסח המזרחי, שבין חבריה היו טל, אלינר, משה רבי, המפקח מאיר רבי, הרב (וחבר הכנסת לשעבר מטעם המפד"ל) פריג'א זוארץ (1907-1993), והחוקר הרב פרופ' עזרא ציון מלמד (1903-1994).⁷⁹ כמו הוועדה שליוותה את עריכת הסידור האשכנזי, גם ועדה זו הורכבה מאנשי הלכה, חינוך ומחקר, שיכולים היו לתרום ליצירת סידור מקביל בנוסח הספרדי-המזרחי.

אלא שעם כינוסה הראשון של ועדת המומחים, גילה רבי לחבריה כי באמתחתו מצוי כבר סידור ספרדי מבואר על ידו, העתיד להתפרסם בתוך שבועות מספר, לאחר שקיבל את הסכמותיהם של הראשון לציון הרב עובדיה יוסף ושל רבה של חיפה, יוסף משאש. כך התפתח בין חברי הוועדה דיון בשאלה אם יש עדיין טעם בהפקת סידור חדש, או שעדיף להתאים את סידורו של רבי לאופיים של שני הסידורים האשכנזיים, ולהפיקו כסידור המזרחי בסדרה.⁸⁰ טל עצמו סבר, ככל הנראה, כי סידורו של רבי אינו מתאים לסדרה – בעיקר מחמת אורכו של הפירוש הנלווה לתפילה, ומטעמים נוספים שיידונו להלן – בעוד מלמד סבור היה כי ניתן יהיה לפעול עם רבי בצוותא, להפקת סידור על בסיס הסידור שהכין, שיתאים יותר לצורכי התלמידים והנוער.⁸¹ אלא שבסופו של דבר לא הגיעו החברים להסכמה, וכך חזרו הדברים לשולחנם של אנשי הוועדה הבין-משרדית במשרד הדתות ומשרד החינוך.

בדיונים שהתפתחו כתוצאה ממצב דברים זה, ואשר נמשכו חודשים מספר, הסתבר שגם אנשי שני המשרדים לא יצליחו להגיע להסכמה: בעוד סגן שר החינוך מטעם המפד"ל, אבנר חי שאקי, תמך בכל מאוודו ברבי ובסידורו (לאור תכתובת וייתכן שאף היכרות מוקדמת ביניהם),⁸² תמכו אנשי משרד הדתות – בראשות המנכ"ל ישעיהו דולגין והשר זרח ורהפטיג – במינויו של טל כעורך יחיד גם לסידור המזרחי, וסברו שסידורו

77 'י' ינון (מנכ"ל משרד הדתות) לא' רון (איש אגף החינוך הדתי במשרד החינוך), 15/8/71, גה"מ, ג-16 / 6040.

78 א' רון לי' ינון, ג' באלול תשל"א, שם. על רבי ראו בקצרה: סדור תפלה למשה, מהדורה שנייה, ירושלים תשס"א, עמ' 3.

79 פרוטוקול משיבת הוועדה הבין-משרדית, 1/11/71, גה"מ, שם.

80 דו"ח משיבת ועדת המומחים, אור לט"ו בכסלו תשל"ב, שם.

81 שם.

82 ראו למשל: מ' רבי לא' שאקי, ט"ו בטבת תשל"ב (ומכתבים נוספים), שם; א' שאקי לו' ורהפטיג, כ"ב בניסן תשל"ב, שם.

"סדור לצרכי דורנו": סיפורו של סידור "רינת ישראל" – יצירה, חדשנות והשפעה

של רבי איננו מתאים לסדרה כלל.⁸³ בסופו של דבר, היות שמשרד הדתות היה השותף הבכיר בתהליך, והיות שמעמדו של ורהפטיג היה רם מזה של שאקי, הוכרע כי טל יהיה זה האחראי על הפקת הסידור הספרדי בסדרת "רינת ישראל", תוך ייעוץ עם אישים המומחים לנוסח התפילה הספרדי.⁸⁴

הדיונים המתמשכים על זהות עורך הסידור המזרחי, כמו גם הסיבות שהביאו לבסוף לדחיית סידורו של רבי (שראה אור באופן פרטי בשם "תפילה למשה", באותה שנה עצמה), עירבו בתוכם נימוקים אידיאולוגיים, חינוכיים, פרקטיים ועדתיים.

מבחינה חינוכית, כאמור, סברו אנשי משרד הדתות – וטל עצמו – כי פירושו הארוך והמעמיק של רבי לתפילה אינו מתאים לסדרת "רינת ישראל", ולא ישרת את מטרתו בקרב הילדים ובני הנוער. לדידם מדובר היה בפירוש למדני, הראוי אמנם להידפס אך לא במסגרת זו.⁸⁵ רבי עצמו – וכך גם מלמד – סבורים היו כי ניתן לקצרו ולהתאימו לסדרה כולה, אולם יש להניח שטל ואנשי משרד הדתות לא השתכנעו מכך, והניחו כי גם בתום המלאכה ייוותר הפירוש ארכני ומלומד מדי. אורכו של הפירוש היווה כשלעצמו גם נימוק פרקטי, באשר שר הדתות ציין שהפקת הסידור עם פירושו של רבי תדרוש משאבים גדולים בהרבה מאלו שנדרשו להפקת הסידורים האשכנזיים.⁸⁶ על כך יש להוסיף, מן הסתם, את העובדה שסידורו של רבי כבר היה מעוצב, כשהחל הדיון, והתאמתו העיצובית לסדרת "רינת ישראל" – שנתפסה אף היא כמחוייבת וכחלק מ"תעודת הזהות" של הסדרה – הייתה דורשת עבודה גרפית משמעותית ויקרה.

אלא שמעבר לנימוקים החינוכיים והכלכליים, שולבו בדברים גם מניעים אחרים לחלוטין. כך למשל, במכתבו של שר הדתות צוין במפורש כי בסידורו של רבי לא נכללו התפילה לשלום המדינה וסדר התפילה ליום העצמאות, וכי "לא יתכן שבסידור שאנו נוציא לא יופיעו תפילות אלו".⁸⁷ אמנם, רבי עצמו טען שבסידורו לא נכללה תפילת יום העצמאות, שכן: "אני מחכה שהרבנות הראשית תקבע נוסח קבוע",⁸⁸ אלא שנימוק זה לא סיפק את ורהפטיג, אולי מחמת העובדה שהשטתה של התפילה לשלום המדינה הייתה כשלעצמה חמורה עוד יותר.⁸⁹

לצד הנימוק האידיאולוגי שהושמע מצדו של משרד הדתות, הושמעו מצדו של רבי (הן במכתביו לשאקי והן במכתביו לדולגין) פעמים אחדות גם טיעונים בעלי אופי עדתי: "האם אין אפשרות לתת ליהודי ספרדי לערוך את הסידור? האם זקוקים אנו לאחרים שיערכו

83 ראו למשל: ז' ורהפטיג לא' שאקי, י"ח באייר תשל"ב, שם.

84 שם. ראו גם: הרב י' דולגין לא' שאקי, ד' בניסן תשל"ב, שם.

85 ז' ורהפטיג לא' שאקי, י"ח באייר תשל"ב, שם. ראו גם: דו"ח משיבת וועדת המומחים, אור לט"ו בכסלו תשל"ב, שם.

86 ורהפטיג לשאקי, שם.

87 שם.

88 מ' רבי לא' שאקי, כ"ז באייר תשל"ב, שם.

89 בהקשר זה יש לציין, כי חרף העובדה שרבי היה איש משרד החינוך, לבסוף לא הופיעו שתי התפילות בסידורו: כך במהדורות המקורית משנת תשל"ב, וכך גם בזו המחודשת משנת תשס"א, שראתה אור לאחר פטירתו.

ראובן גפני

את הסדור שלנו?⁹⁰ "אני חוזר ואומר: שעריכת סדור תפלה לספרדים צריך להיות על ידי ספרדי [ההדגשה במקור – ר"ג]. כי לא אלמן ישראל".⁹¹ הנה כי כן, לפחות לדידם של רבי ושאקי הייתה מסירתו של הסידור המזרחי לידי של טל בלתי טבעית ובלתי סבירה, ונשענה אולי על תחושה בלתי מוצדקת של כמה מן המעורבים בדבר, כי אין בקרב אנשי החינוך והעריכה המזרחיים מי שיוכל לקחת את הדברים על עצמו. מן העבר השני לא היו אנשי משרד הדתות מוכנים לשמוט את ההנהגה מידיהם גם בנושא הסידור המזרחי, ואולי משום כך העדיפו כי המלאכה תוטל על עורך מוכח, שעזמו הייתה להם מן הסתם שפה משותפת גם בהקשרים אחרים. בין כך ובין כך, בסיומו של הדיון הארוך כתב מנכ"ל משרד הדתות, דולגין, מכתב ארוך לרבי, שבו הסביר פעם נוספת את ההחלטה, תקף אותו על חלק מהתבטאויותיו הקשות, ולבסוף הודיע לו כי אין בכוונתו להמשיך ולהתדיין עימו בסוגיה זו.⁹²

משהוחלט באופן סופי להטיל על טל גם את הטיפול בהפקת הסידור הספרדי, היה עליו לקבל פעם נוספת כמה החלטות משמעותיות. הבולטת שבהן הייתה קביעת נוסח התפילה המזרחי שיהווה תשתית שעליה יתווספו חילופי מנהגים, הלכות ופירושים שונים, כמו בסידורים האשכנזיים. בהקשר זה יכול היה טל לבחור באחד משלושה ענפי נוסח מזרחיים עיקריים: נוסח התפילה המקובל בארץ ישראל (ובארם צובא), והמבוסס בעיקרו על פסקיו של רבי יוסף קארו, מחבר ה"שולחן ערוך"; נוסח התפילה הבבלי, שהיה אף הוא מקובל מאוד בירושלים במחצית הראשונה של המאה הכ', והתבסס בעיקרו על פסקיו של רבי יוסף חיים, ה"בן איש חי"; ונוסח התפילה בקהילות צפון אפריקה, על גרסאותיו השונות, שהתבססו על פסיקותיהם של חכמי המגרב לאורך הדורות.

אלא שכמו בעת הכנת הסידורים האשכנזיים, גם בהכנת הסידור המזרחי ביקש טל להתקדם – ולו כבר דרך – אל עבר איחוד נוסחים של כלל העדות המזרחיות, וכך החליט לבסס את סידורו על פסקיו והערותיו על נוסח התפילה של הרב עמרם אבורביע, מחבר הספר "נתיבי עם".

הרב אבורביע (1892-1966) נולד בתיטואן שבמרוקו ועלה ארצה בשנת 1906. בירושלים למד ופעל במספר ישיבות ספרדיות, הבולטת שבהן "פורת יוסף", ולצד צמיחתו כאישיות רבנית הפך לאחד הבולטים שבין המנהיגים והפעילים של העדה המערבית בעיר. בשנת 1951 עבר לשמש כרבה של פתח תקווה, ובמשך עשרות שנים עסק בכתיבת ספרו, "נתיבי עם", שכלל פסקים בנושאים שונים בהלכה ודרשות שנשא בהזדמנויות שונות.⁹³

90 מ' רבי לא' שאקי, כ"ז באייר תשל"ב, גה"מ, שם.

91 מ' רבי לי' דולגין, 23/5/72, שם.

92 י' דולגין למ' רבי, ט"ו בסיוון תשל"ג, שם. יש לציין כי מכתב זה כלל ככל הנראה ביטויים קשים למדי, שנמחקו בידי המשרד או הארכיון טרם פתיחתם לעיון הציבור.

93 על הרב אבורביע ודמותו ראו למשל: צ"ר אביבי, "תיטואן-ירושלים-פתח תקווה: 'נתיבי עם' של הרב עמרם אבורביע", ברית, 29 (קיץ תש"ע), עמ' 20-13; <http://www.daat.ac.il/encyclopedia/value>.

"סדור לצרכי דורנו": סיפורו של סידור "רינת ישראל" – יצירה, חדשנות והשפעה

אמנם מבחינה ציבורית לא זכה הרב אבורביע למעמד זהה לזה של רבנים בולטים אחרים שפעלו בתקופתו, ואולם מבחינות אחרות התאימה מאוד שיטתו ההלכתית והאידיאולוגית לפרויקט שהוביל טל, כבסיס שעליו יכול היה לבנות את סידורו החדש. מעבר להיותו אישיות בעלת זהות ציונית מוצהרת, ביקש הרב אבורביע להתמודד עם שאלת ריבוי נוסחי התפילה בארץ, כתוצאה מהעלייה הגדולה. זאת, באמצעות גיבוש נוסח מזרחי מאוחד, שיתבסס בעיקרו על נוסח ירושלים, ואשר לפיכך ניתן יהיה לשכנע בני עדות שונות לקבלו, במקום מנהגיהן המקוריים.⁹⁴ את שאיפתו זו ניסח גם כהמשך לקריאתו של אחד מרביתיו, הרב עוזיאל, להתקדם בכיוון זה כבר במהלך תקופת המנדט.⁹⁵ לצורך זה, מלבד כתיבת ספרו ההלכתי עמל אבורביע על ניסוח הגהות מפורטות לסידורי התפילה המזרחיים, כדי שאפשר יהיה להתאים את כולם בהמשך לנוסח הירושלמי, שאותו חקר ובחן. את הגהותיו הוסיף על עותק של סידור "אהבת ציון", שראה אור בהוצאת אשכול הירושלמית שנים אחדות קודם לכן.⁹⁶ כך, משביקש טל למצוא נוסח תפילה שעליו ניתן יהיה להתבסס בהכנת "רינת ישראל", ביקש וקיבל מבניו של הרב אבורביע את כתב היד של אביהם ואת הגהותיו על הסידור, ועל בסיסם הכין את סידורו.⁹⁷

בעת הכנת הסידור בנוסחו זה, שאף עליו עמל תקופה ארוכה, מתוך מטרה לזקקו ולדייקו ככל הניתן, הכריע טל בסוגיה נוספת בעלת משמעות, והיא השמטתם מהסידור של ה"שמות" השונים על פי הקבלה, ששולבו בסידורים ספרדיים ומזרחיים רבים בדורות האחרונים. זאת, ככל הנראה, גם בעידודו של מאיר מדן, שסבר שיש בדבר משום זילות, בשל העובדה שמרבית המתפללים אינם מבינים כלל את פשרם של השמות הקבליים השונים ואת משמעותם.⁹⁸

מלבד הנוסח ופסקי ההלכות, דמה הסידור המזרחי כמעט בכול לשני הסידורים האשכנזיים. אפילו הקדמתו של טל לא השתנתה באופן ניכר, להוציא תודותיו למעורבים ולמסייעים לו בהפקת הסידור המזרחי. עם זאת, היות שהיה מודע היטב לרגישות שבהעדר נוסח ספרדי אחד – ירושלמי – על פני יתר הנוסחים המזרחיים, העדפה הכרוכה בדחיית הנוסח הבבלי הנפוץ בירושלים והנוסח הצפון אפריקאי הנפוץ בקהילות רבות ברחבי הארץ, שילב טל בפתח הסידור שני מרכיבים ייחודיים, שלא נכללו בסידורים האשכנזיים. כך, בפתח הסידור שולבה הקדשה של הסידור לזכרו של הרב עוזיאל, לצד ציטוט ארוך מדבריו על הצורך באיחוד הנוסחים:

asp?id=3912 (אוחזר בתאריך 13/2/17).

94 על שיטתו זו ראו בהרחבה: צ' זוהר, "המסע לגילוי המנהג הספרדי-ירושלמי: הרב עמרם אבורביע ויצירתו 'נתיבי עם'", הנ"ל (עורך), הרב עוזיאל ובני זמנו: פרקי-עיון בהגותם של חכמי המזרח בישראל במאה העשרים, ירושלים תשס"ט, עמ' 120-165.

95 על שיטתו זו של הרב עוזיאל ראו למשל: ע' אבורביע, נתיבי עם, ירושלים תשכ"ד, עמ' 13 (בהקדמה).

96 תודתי ליובל אביבי, נכדו של הרב אבורביע, על המידע ששלח לי בהקשר זה.

97 רינת ישראל נוסח הספרדים ועדות המזרח, ירושלים תשל"ו, עמ' ט.

98 ראו: מ' בר אשר, "על העשייה בההדרת סידורים כמנהג הספרדים בדורנו", הנ"ל, לשוננו רנה: עיוני תפילות בלשון ובסגנון, בתכנים, בנוסחאות ובמנהגים, ירושלים תשע"ו, עמ' 196.

ראובן גפני

השלוש והאחדות הם יסודות הנצח לקיומו הממלכתי של בית ישראל שלא ימוט לנצח [...] שמרו והחזיקו שני עמודים אלה, למען תתחזקו בעז וגבורה ותהדפו מפניכם כל כוחות ההרס [...] הסירו כל גורמי הפרוד והמחלוקת ממחננו וממדינתנו, והעמידו במקום כל גורמי השלוש והאחדות בתוכנו, והיה מחננו טהור ומקודש.⁹⁹

אמנם, בדברים אלו של עוזיאל לא נאמרו דברים מפורשים על הצורך באיחוד נוסחי התפילה, ואולם ניתן היה להבין מהם כי הכרעותיו של טל – בעקבות אלו של אבורביע – שואבות מאותו מקור אידיאולוגי והלכתי. לאחר מכן שולבה בסידור הסכמה של הראשון לציון, הרב עובדיה יוסף, שאכן ראה את הסידור טרם הדפסתו והעיר עליו כמה הערות בענייני הלכה ונוסח, ששולבו בגרסתו הסופית.¹⁰⁰ באופן זה ביקש טל, מן הסתם, להתמודד הן עם טענות שיזפנו אליו על בחירת נוסח אחד על פני האחרים, הן עם טענות כמו אלו שהושמעו על ידי משה רבי, ואשר לפיהן לא היה זה ראוי להפקיד את הכנת הסידור בידי מי שאינו מזרחי.

החלטה נוספת שטל נדרש אליה הייתה קביעת שמו של הסידור המזרחי. גם במקרה זה ביקש שלא לפגוע בבני עדה זו או אחרת, ושלא לכנותו באופן מוגדר יתר על המידה, וכך כינה את הסידור "נוסח הספרדים ועדות המזרח".¹⁰¹ באופן זה כמו הצהיר שלדידו, לפחות, היה הסידור מיועד לכלל הספרדים והמזרחיים, ולא רק לחלקים מסוימים בהם. תחת שמו הראשי של הסידור הוסיף טל בשער הפנימי את המילים: "עפ"י רשימות כת"י החכם ר' עמרם אבורביע זצ"ל, אב"ד פתח תקוה מחבר ספר 'נתיבי עם'". יתר אזכוריהם של משרדי הדתות והחינוך נותרו אף הם על כנם, ורק הקדשתו של הסידור לעילוי נשמת הרב עוזיאל החליפה את הקדשת הסידורים האשכנזיים לעילוי נשמת משה חיים שפירא, המנהיג הפוליטי האשכנזי.

עם הפקת הסידור המזרחי (שראה אור בשנת תשל"ו), הושלמה הסדרה המקורית שתכנן טל, ומבחינה ציבורית הפך הסידור המזרחי לבשר מבשרו של אותו מפעל, שנשא אופי לאומי, דתי וחברתי גם יחד. ואולם, חרף העובדה שאף סידור זה זכה לתפוצה נאה למדי בשנותיו הראשונות, הרי שמעמדו לא השתווה מעולם לזה של שני הסידורים האשכנזיים. זאת, הן מחמת העובדה שבתוך פחות מעשר שנים החל מתבסס מפעלו הציבורי, ההלכתי והעדתי הרחב של הרב עובדיה יוסף, שבמסגרתו (ובאמצעות נציגי תנועת ש"ס והמזוהים עמה) הופקו והופצו בקרב העדות המזרחיות בעיקר סידורי תפילה שהוא עצמו היה חתום עליהם או מזוהה עימם;¹⁰² הן מחמת העובדה שרבים מהצעירים המזרחיים התחנכו בבתי

99 רינת ישראל נוסח הספרדים ועדות המזרח, ירושלים תשל"ו, עמ' ג.
100 שם, עמ' ה, ט. יצויין כי בעת הכנת הסידור המזרחי, שימש נתן טל, בנו של שלמה טל, כאחד מאנשי הקשר בין עורכי הסידור לבין הרב עובדיה יוסף.
101 על מורכבותו של כינוי זה – והבעייתיות ההיסטורית והחברתית הכרוכה בשימוש בו – ראו: תבורי, התפילה ביובל הראשון (לעיל, הערה 18), עמ' 81, הערה 35.
102 על כך ראו בהרחבה: נ' ליאון, חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרחית, ירושלים תש"ע, עמ' 109-83 (בייחוד עמ' 99-107); הנ"ל, בית הכנסת הרב עדתי (לעיל, הערה 10), עמ' רד-רח.

"סדור לצרכי דורנו": סיפורו של סידור "רינת ישראל" – יצירה, חדשנות והשפעה

ספר ובבתי כנסת שהתפילה נערכה בהם בנוסחים אשכנזיים;¹⁰³ ואולי גם מאחר שרבים מהמזרחיים לא חשו באותה עוצמה בצורך האישי והלאומי לעצב מחדש את התפילה ואת הסידור, כדי להתאימם למציאות המדינית והחברתית המתקיימת בארץ ישראל.¹⁰⁴ בה במידה, ייתכן שהיו כאלו שחשו שלא בנוח בבואם לאמץ סידור תפילה מזרחי, שכמעט כל העומדים מאחרי הפקתו היו אשכנזים.

"לקשור את התפילה אל הדור": התקבלות ותגובות

תקופה לא ארוכה לאחר הופעתם של שני הסידורים האשכנזיים, כבר ניתן היה לקבוע כי "רינת ישראל" מתקבל בהתלהבות רבה בקרב הציבור הדתי-הלאומי הרחב: הן זה שהיה מקושר באופן זה או אחר למערכת החינוך הממלכתית-הדתית, הן זה שנחשף אליו במסגרת פרטית או בבית הכנסת שבו התפלל.

בתוך זמן לא ארוך הופץ כל אחד משני הנוסחים האשכנזיים באלפי עותקים, תוך שהוצאת מורשת נעזרת לצורך כך בתמיכת משרד החינוך, שסבסד את רכישת הסידורים המאורגנת לתלמידים ברבים מן המוסדות החינוכיים הכפופים לו.¹⁰⁵ משעה שהחלו בתי ספר שונים לחלק לתלמידיהם בכיתות הנמוכות את הסידור החדש, על פי רוב במסגרת טקס חגיגי, יכלו גם הוריהם ובני משפחותיהם להכירו, והדבר הועיל עוד יותר להפצתו המהירה. ואכן, לא רק בבתי הספר כי אם גם בסניפי תנועות הנוער הלאומיות-הדתיות ובבתי כנסת צעירים רבים התקבל הסידור כחידוש משמח, שהיה מסעיר ומרענן חרף העובדה שרבים ציפו שיתרחש זה מכבר.¹⁰⁶ וכך, בתוך מספר שנים הפך רינת ישראל לסידור המזוהה עם הציבור הדתי-הלאומי יותר מכול, כפי שכתב נסים ליאון (תוך הדגשה מעט חדה מדי, כמדומה, של נוסח ספרד דווקא):

הסדור היה לנוסח המרכזי והדומיננטי במרחב הציבורי בחברה הציונית דתית. התמורה הזאת עמדה במידה רבה בניגוד לניסיונו של הרב שלמה גורן, שביקש נוסח ממלכתי אחיד [לבני כל העדות גם יחד – ר"ג]. המדפיסים והעורכים של רינת ישראל הציעו שלושה נוסחים עדתיים [...] ואולם שגרת חיי הסניף שבאה לידי ביטוי גם בשגרת מניין הצעירים דחתה את מנהג הבית, הן של המנהגים בנוסח קהילות מרכז ומערב אירופה והן של המנהגים בנוסח התפילה המזרחי. דומה כי גם הפונקציונאליות שיוחסה לנוסח התפילה וההדגשה על חיי החברה נתנו מקום לנוסח ספרד להיות מעין תו התקן של הנוסח הלאומי, ה"ישראלי",

103 הנ"ל, מבני עקיבא למניין הצעירים (לעיל, הערה 5), עמ' 171.

104 על מקורם של ההבדלים באופן שבו ביקשו המזרחיים והאשכנזים לבטא במשך תקופה ארוכה את זהותם הלאומית בתוככי בית הכנסת, לפחות עד שנות החמישים, ראו: גפני, תחת כיפת הלאום (לעיל, הערה 1), עמ' 346-347.

105 ראו למשל: מ' רבי אל א' שאקי, כ"ו בטבת תשל"ב, גה"מ, ג-6040/16.

106 ראיון עם ד"ר עוזי פוקס, ינואר 2017.

ראובן גפני

בחברה הציונית דתית.¹⁰⁷

ואכן, חרף הסיוע המשמעותי שקיבלה הפצתו של הסידור מן הגורמים הממשלתיים, דומה שגם ללא סיועם היו הסידורים מתקבלים בשקיקה בקרב חלקים נרחבים מן הציבור הדתי הלאומי. זאת, לנוכח הציפייה ארוכת השנים של רבים להתאמתה של המערכת הליטורגית למציאות הישראלית הסובבת, ובקשתם להשתחרר מסידורי התפילה הוותיקים, שכמו ככלו אותם בשעת התפילה למסורות ולזהויות שהפכו פחות רלוונטיות.

בשנות השמונים והתשעים התחזקה עוד יותר הזהות בין "רינת ישראל" לבין החברה הדתית-הלאומית (בעיקר זו האשכנזית), עם הרחבת הסדרה והדפסת מגוון חלקים נוספים בה, שנערכו ועוצבו באופן דומה לסידורים המקוריים: סידורים מיוחדים לשליחי ציבור;¹⁰⁸ מחזורי תפילה לימים הנוראים ולשלושת הרגלים; קובצי סליחות לימים הנוראים ולתעניות; קובצי זמירות לסעודות השבת; הגדה של פסח מבוארת; ואפילו הקינות הנאמרות בתשעה באב. חלקים אלו בסדרה (כמו גם המהדורות המתחדשות של הסידורים עצמם, בגדלים ובתצורות שונות) נפוצו והתקבלו אף הם היטב בציבור הדתי-הלאומי. זאת, חרף העובדה שלא נתמכו עוד באופן ממשי בידי גורמים ממשלתיים, ולא זכו לתמיכה כספית דומה. על מידת תפוצתם הרחבה של הסידורים, ועל השפעתם הדרמטית על אופייה של התפילה הישראלית הלאומית, בייחוד זו האשכנזית, מעידה גם העובדה שאפילו בקהילות לא אורתודוקסיות אחדות הוא אומץ כסידור התפילה הבסיסי (אם כי תוך הכנסת שינויים מסוימים בנוסח התפילה ובסדרה),¹⁰⁹ וכי בבתי כנסת שונים נקבעו תקנוני התפילה המקומיים בהתאם לנאמר בסידור עצמו.¹¹⁰

מטבע הדברים, תפוצתו הגדלה והולכת של הסידור הביאה גם לניסוחן של תגובות רבות שהתייחסו אליו, חלקן אוהדות מאוד וחלקן ביקורתיות. אלו האחרונות התמקדו הן בחלק מהכרעותיו ההלכתיות או הלשוניות של טל, הן בסוגיות הנוגעות לעיצובו של הסידור, והן בעצם היומרה להוציא סידור ישראלי חדש, שבין מטרותיו מצויה החתירה (ולו הסמויה) להנעת התהליך של איחוד נוסחי התפילה בארץ ישראל.

כמה מן הדיונים הערים ביותר בנושאים אלו התרחשו זמן מה לאחר הפקת הסידור מעל דפי כתב העת "טורי ישרון", שראה אור באותן שנים בהפקת בית הכנסת "ישרון" בירושלים, ואשר היווה במה מתאימה במיוחד לעצם קיומם: לבד מן העובדה שחלק מן המעורבים במלאכה היו מבאי בית הכנסת, כתב העת התמקד לא מעט באותן שנים בניסיונות של בני הקהילה ושל אישים נוספים לנסח מעין "יהדות דתית ממלכתית-ישראלית" חדשה,

107 ליאון, מבני עקיבא למניין הצעירים (לעיל, הערה 5), עמ' 170-171.

108 מן הראוי לציין כי דווקא במהדורה שיועדה לשליחי הציבור, נכללו הסליחות הנאמרות בתעניות (סדור רינת ישראל לשליחי צבור נוסח ספרד, ירושלים תשמ"ח).

109 ד' מרקס, "סוגיות אידיאולוגיות, תיאולוגיות וספרותיות בליטורגיה הרפורמית הישראלית", כנישתא, 4 (תש"ע), עמ' רכד, הערה 10. ראו גם לעיל, הערה 76.

110 א' ארנד, "תקנות בתי הכנסת בדורות האחרונים", כנישתא, 3 (תשס"ז), עמ' נה.

עלי ספר כח, אלול תשע"ח

[200]

"סדור לצרכי דורנו": סיפורו של סידור "רינת ישראל" – יצירה, חדשנות והשפעה

שתינק מאופייה המנהלי של המדינה הצעירה אך גם תשפיע עליה במגוון תחומים: חקיקה הנוגעת לתחומי ההשקעה שבין דת ומדינה; עיצוב תוכני ואידיאולוגי מחדש של מוסדות הדת והמסורת במדינה (דוגמת הרבנות הראשית); וכן יצירת בתי כנסת חדשים, שיבטאו הן בתוכניהם הליטורגיים הן בארגונם הקהילתי ובעיצובם הפיזי את תהליך בנייתה של אומה ושל מדינה יהודית בארץ ישראל.¹¹¹ במובן זה הייתה ההתייחסות ל"רינת ישראל" בכתב העת מתבקשת, כמו גם מתן האפשרות לעורך הסידור להגיב על הדברים שנכתבו. בהתאם לאופיו של כתב העת – ושל בית הכנסת שעמד מאחוריו – היו התגובות אוהדות בבסיסן. זאת, בייחוד בהתייחס לניסיון ליצור נוסח מתוקן ומוקפד של התפילה; לשלב בתוכה את התפילות הלאומיות החדשות ואת סדרי התפילה ליום העצמאות וליום ירושלים; לבאר את התפילות הקשות להבנה ולתרגום את אלו הנאמרות בארמית; ולהתאים את חזונו של הסידור לזמן ולמקום שבו ראה אור.¹¹² כך, למשל, תיאר הרב לוי יצחק רבינוביץ את עצם החידוש שבהפקת סידור הכולל במוצהר את התפילות לימי ההודאה הלאומיים:

סוף סוף זכינו לסדור תפילה הנותן את המקום הראוי לתפילות הקשורות עם הקמת מדינת ישראל, במקום לעשות מהתפילות האלה נספח לתפילות המסורתיות, כמו בסידורים הראשונים שיצאו מהמשרד הזה, שנדבקו בסוף הסידור. כאן התפילות לשלום המדינה ולצה"ל נמצאות במקומן הנכון. ויתר על זאת, יש "שער" מיוחד, הנקרא שער ימי ההודאות. ואלו הם ימי ההודאות? חנוכה, פורים, יום העצמאות ויום חירות ירושלים. ויבואו העושים על הברכה.¹¹³

דברים ברוח דומה כתב גם גבריאל חיים כהן:

התפילה היא חוויה אמונתית עמוקה, והתפילה היהודית היא לא רק חוויה אישית של המתפלל אלא גם חלק מהחוויה הלאומית של העם. משום כך שמחה גדולה היא שהתעשרנו בסדור חדש ונאה, המנסה בהצלחה לקשור את התפילה אל הדור ואת בני הדור אל התפילה.¹¹⁴

שבחים נוספים הופנו, כאמור, לעיצובו הגרפי של הסידור, לאיכות הדפים שעליו הודפס, ולהיותו ניסיון ראשון להפיק סידור ארץ ישראלי שחזונו ותוכנו תואמים אלו את אלו.¹¹⁵ אלא שלצד התגובות החיוביות, נכללו באותן סקירות עצמן גם לא מעט דברי ביקורת,

111 גפני, טורי ישרון (לעיל, הערה 9).

112 ראו למשל: נ' בן מנחם, "בשולי סדור רנת ישראל", טורי ישרון, יח (אדר תשל"א), עמ' 19-20; ג"ח כהן, "סידור ארץ-ישראל", שם, כ (אדר תשל"א), עמ' 14-15; ל"י רבינוביץ, "עוד על הסדור רינת ישראל", שם, כא (סיוון תשל"א), עמ' 23-24.

113 רבינוביץ, שם, עמ' 23.

114 כהן (לעיל, הערה 112), עמ' 15.

115 שם. להתייחסות אוהדת נוספת לסידורים ולחידוש שהיה בהם ראו: מ' ארנד, "לתקנת התפילה", שנה בשנה, תשנ"ט, עמ' 361-362. יש לציין שדבריו של ארנד נכתבו שנים ארוכות לאחר מכן, ולאחר פטירתו של טל.

ראובן גפני

בייחוד בנוגע להכרעותיו הלשוניות, ההלכתיות והנוסחאיות של טל, ולאופן גיבושו של הסידור ב"נוסח ספרד". בהקשר זה, התגובה המפורטת ביותר שהופיעה ב"טורי ישרון" על הופעת הסידור הייתה מאמר ארוך יחסית של אחד מוותיקי הכותבים והמתפללים בישרון, הסופר הירושלמי שמואל הכהן ויינגרטן.¹¹⁶ במאמרו עסק ויינגרטן בהרחבה בסדרה של הכרעות נוסח בסידורים שונים, ותוך כך תקף את עצם רצונם של אישים שונים – מאז תקופת המנדט ועד "רינת ישראל" – לחתור לאיחוד נוסחי התפילה בארץ ישראל, ואת השאיפה של חלק מהם כי הנוסח שייקבע כנוסח הישראלי האחד יהיה זה האשכנזי החסידי – המכונה נוסח ספרד.¹¹⁷ בדבריו תיאר ויינגרטן (נכונה, יש לומר) את "רינת ישראל" כחוליה בשרשרת ניסיונות ארץ ישראלים דומים, שאחד הראשונים שבהם היה "מפי עוללים". כן שרטט את המניעים שעמדו מאחורי הפקת "רינת ישראל", כחלק ממערכה אידיאולוגית שהביאה, שנים אחדות לפניו, ליצירת נוסח התפילה האחד של הרב גורן לחיילי צה"ל. בהקשר זה, לא התייחס הכותב כלל לכוונתו של טל להוציא בהמשך גם סידורים בנוסח אשכנזי ובנוסח ספרדי-מזרחי, שעליה הצהיר טל עצמו במאמר התגובה שפרסם על הדברים.¹¹⁸

פרט למחלוקות שונות בנושאי נוסח ומנהג (שעיקרן אימוצו של טל את חלק ניכר מהכרעותיה של חסידות חב"ד ביצירת נוסח ספרד), חלקו ויינגרטן וטל גם בסוגיית השמטת הפיוטים האשכנזיים,¹¹⁹ וכן, כאמור, סביב עצם החתירה ליצירת נוסח ארץ ישראלי (ולאומי?) אחד. וכך, את סקירתו הראשונה חתם ויינגרטן בקביעה כי: "יש גם שחושבים שגינת בית ישראל, דומה לגינת ורדים, שהדרתה ויופיה בססגוניות צבעי פרחיה. לדעת אלה, על כל העדות והשבטים מבני ישראל לשמור על נוסחאות תפילותיהם [...] ועל ידי כך יתלכדו לסימפונייה נפלאה בנעימה קדושה וייסקו לעילא דרך כל השערים".¹²⁰ בתגובה לכך, קבע טל נחרצות כי:

כיום עם תקומת מדינת ישראל, ששערי הארץ נפתחו לפני פזורי עם ישראל, ולא רחוק הזמן שארץ ישראל תהיה בעז"ה שוב הבית והמטרופולין של האומה – צורמת השאלה: התהא ארץ ישראל וירושלים (עד לזמן היעוד של הגאולה השלמה והחזרת שכינת ישראל) מין בבל בלולה בכל המנהגים השונים והרבים? ובכל עיר ועיר, מושב ומושב, רובע ושכונה, בתי כנסיות ובתי מדרשות – התהיינה עדות מעורבות בשינויי נוסחאות ומנהגים שונים? [...] ויש לשאוף שעוד קודם הופעת הגואל, אשר יקרב את המרוחקים, יתכונן בעז"ה בירושלים בית דין גדול שיהיה

116 ש"ה ויינגרטן, "נוסח אחיד", טורי ישרון, כח (תשל"ב), עמ' 22-26. בהמשך פרסם ויינגרטן מאמר נוסף, שבו התפלמס עם תגובתו של שלמה טל על מאמרו הראשון: "על הנוסח האחד", שם, לב (תשל"ג), עמ' 19-16.

117 ויינגרטן, שם, עמ' 24-26.

118 ש' טל, "בעקבות המאמר 'נוסח אחיד'", טורי ישרון, ל (תשל"ב), עמ' 14-16.

119 לניתוח מחלוקתם בהקשר זה ראו: פוגל, שירה ופוליטיקה (לעיל, הערה 6).

120 ויינגרטן, נוסח אחיד (לעיל, הערה 116), עמ' 25-26.

"סדור לצרכי דורנו": סיפורו של סידור "רינת ישראל" – יצירה, חדשנות והשפעה

כחו לסדר מנהג ונוסח אחיד.¹²¹

כל זאת, מן הראוי לציין, חרף העובדה שבאותם ימים עסק טל עצמו בהכנת סידור מקביל, בנוסח אשכנז, מתוך הבנה שהמהלך ההיסטורי שבו הוא מאמין עדיין איננו מקובל על דעתם של רבים. בהקשר זה, לפחות, דווקא לאחר הפקת הסידור התבטא טל באופן ברור ונחרץ יותר על מטרותיו, ועל השאיפות הדתיות והלאומיות שהוא מבטא. זאת, בניגוד לאופן הצגת הדברים בהקדמה לסידור עצמו, שבה נוסחו מטרותיו באופן מאופק בהרבה. בין כך ובין כך, למעשה המשיכו וייגרטן וטל לנהל פולמוס הלכתי-אידיאולוגי שהחל אף הוא מתחולל כחמישים שנים קודם לכן, ושרבנים שונים התייצבו בהקשר אליו משני עברי המתרס, ההלכתי והאידיאולוגי גם יחד.¹²²

כמו הסידורים האשכנזיים, גם הסידור הספרדי-מזרחי זכה לתגובות שונות, שהבולטת שבהן הייתה סקירתו המפורטת והמעמיקה של משה בר-אשר.¹²³ את סקירתו פתח בר-אשר בדברי שבח מופלגים על הסידור, תוך שהוא קובע כי "זהו סדור מן המשובחים שיצאו בדור האחרון, והוא כלי המחזיק ברכה רבה", ומניח באופטימיות "שהסדור עתיד לתפוס מקום חשוב בקהל המתפללים בבתי הכנסיות ובבתי הספר כמקום שתופסים קודמיו".¹²⁴ עיקר שבחיו הופנו כלפי חלוקתה של התפילה לשערים ולחטיבות, עיטורה בכותרות, וצירוף ביאורי התפילה, המקורות, וקובץ הדינים והמנהגים לתפילה עצמה. מאידך גיסא, ביקר בר-אשר בפרוטרוט הכרעות לשוניות ודקדוקיות שונות, שלשיטתו לא עלו בקנה אחד עם המסורת הספרדית-המזרחית המדויקת.¹²⁵

תגובות שונות הושמעו, כאמור, גם בנוגע לסוגיות נוספות בעריכת הסידור. אחת מהן, למשל, הייתה זו שהתייחסה בביקורתיות להחלטתו של טל לעשות שימוש אך ורק בגופן אחד, ולא להבדיל בין קטעי תפילה שונים, כמקובל בסידורים רבים, באמצעות שימוש בגופנים מתחלפים:

אנשים שעמם שוחחתי פעם על סידור "רינת ישראל" אמרו לי: "זה לא סידור טוב, כי כל התפילות מודפסות באותה אות. ואין אותיות גדולות וקטנות, וזה משעמם". פעם אחרת נתתי את הסידור הזה במהדורת עדות המזרח לחבר ממרוקו, והוא אמר לי: "אני לא רוצה את זה, מדוע – זה לא לוגסי. התרגלתי לאותיות של לוגסי, שהיה מדפיס סידורים עוד בקזבלנקה".¹²⁶

121 טל, בעקבות המאמר (לעיל, הערה 118), עמ' 16.

122 ראו: גפני, תחת כיפת הלאום (לעיל, הערה 1), עמ' 182-205.

123 מ' בר אשר, "על מסורתם הלשונית של בני עדות המזרח והספרדים בסידור התפילה (עם הופעת הסדור רנת ישראל, נוסח הספרדים ועדות המזרח, ערוך ומסודר ומבואר בידי שלמה טל)", לשוננו לעם, כז (אלול תשל"ז), עמ' 271-281.

124 שם, עמ' 271.

125 לימים, יש לציין, הוכנסו רבים מתיקוניו והצעותיו של בר-אשר למהדורות הבאות של הסידור (ראו: בר-אשר, לשוננו רנה [לעיל, הערה 98], עמ' 183, הערה 6).

126 ראו למשל: רפל, תוכן וצורה בסידורי התפילה (לעיל, הערה 68), עמ' 129. לביקורת מעין זו ראו גם: מ'

ראובן גפני

לימים, היו שביקרו גם את העובדה שלמרות יומרתו המוצהרת של טל לעצב את הסידור באופן חדשני, גם מבחינה טיפוגראפית, הרי שלא העז למצות את האפשרויות הטמונות בעיצוב מחודש של התפילה, וכך למשל הותיר קטעים שונים – שראוי היה לסדרם באופן אחר – כשהם מסודרים בקטעי פרוזה ולא כפיוטים או קטעי שירה.¹²⁷

מעבר לתגובות שפורסמו, קיבל טל עצמו מאות מכתבים ובהם שאלות, הערות וביקורות על הכרעות שונות שלו, הן מבחינה הלכתית ומנהגית הן מבחינה אידיאולוגית. אמנם, את תשובותיו המלאות לכלל השאלות לא פרסם באופן סדור, ואולם כחמש עשרה שנים לאחר הפקת המהדורה הראשונה של "רינת ישראל", פרסם ספר ובו שני חלקים: סקירה היסטורית על יצירת סידור התפילה, השתלשלותו ונוסחיו לאורך הדורות, וקובץ תשובות לשאלות שהופנו אליו בעקבות הופעת "רינת ישראל".¹²⁸ ואכן, גם במקבץ זה של תגובות ניתן למצוא בעיקר פלפולי נוסח ומנהג שונים, לצד שאלות מעטות בעלות נופך אידיאולוגי מובהק. ביניהן הייתה, למשל, השאלה מדוע שילב טל את אמירת "מזמור שיר חנוכה הבית לדוד" בראשית התפילה בנוסח אשכנז, בעוד שלדברי השואל "ברוב רובו של היישוב הישן אין אומרים אותו".¹²⁹ כך גם בסדרת שאלותיו של י"ל, שנגעו כולן לסדרי התפילה בחגים הלאומיים:

אם חל יום העצמאות בימי בה"ב נדחית התענית – מנין זאת? מנין שביום העצמאות אין נוהגים דיני אבלות שבימי הספירה? ביום חירות ירושלים אין נוהגים מנהגי אבלות – מנין זה? מה המקור ליום העצמאות הביטויים "הוא יגאלנו גאולה שלמה", "לא תחלתא דגאולה", "לגאולה שלמה"?¹³⁰

אמנם, בתשובותיו התייחס טל לכל אחת מן השאלות בנפרד, תוך שהוא מפנה את השואל בנושאים אלו לפסיקותיהם של כמה מן הרבנים הראשיים, ולמקורות אחרים בעלי אופי דומה. אלא שיש להניח שכמו הכותב ידע גם טל כי שאלות אלו לא התבססו על תשתית הלכתית גרידא, כי אם ביקשו להבהיר את שהיה ברור לכול: כי "רינת ישראל" הינו סידור לאומי-ציוני, המתייחס בקדושה למעש הציוני ולהקמת המדינה, ומקנה לה בהתאם לכך מקום ראוי בסידור התפילה ובמערך הליטורגי. תגובות ממין זה, יש לשער, הופנו לטל בידי גורמים רבים, אלא שהוא שילב רק מדגם מייצג מתוכן בספרו, ולו כדי להמחיש את קיומן ואת התייחסותו אליהן.

תגובה מעניינת נוספת הנכללת בספר היא זו שביקשה לדעת מדוע לא התאים טל את נוסח "תפילה זכה" והתרת נדרים הנאמרות בערב יום הכיפורים גם לנשים, כפי שעשה במקרים אחרים. תשובתו של טל, במקרה זה, חושפת משהו מעולמו הפנימי ומן ההתלבטויות שהוטלו לפתחו בהקשרים רבים:

בר אילן, "הערות לטיפוגראפיה של הסדור", שנה בשנה, תשנ"ט, עמ' 524.

127 בר אילן, שם.

128 טל, הסדור בהשתלשלותו (לעיל, הערה 4).

129 שם, עמ' מז.

130 שם, עמ' פט.

"סדור לצרכי דורנו": סיפורו של סידור "רינת ישראל" – יצירה, חדשנות והשפעה

אני יהודי מן הדור הישן. הכרתי הרבה נשים צדקניות, ובנות אדמו"רים, שנהגו לומר תחינות שונות, ומעולם לא היו נזקקות להתרת נדרים או לומר תפלה זכה. וספק בידי אם יש צורך להתאים נוסח תפלה זכה לנשים.¹³¹

הנה כי כן, חדשנותו של טל הייתה ככלות הכול מוגבלת, ולא בכל המקרים הוא חש צורך להפעילה או למצותה. זאת אולי בניגוד לדעתו של חלק מן הציבור, שביקש לראות מהפכה ממשית עוד יותר בסדרי התפילה.

"רינת ישראל" וסידורים אחרים: השפעה ולמידה

מעבר להפצתם של סידורי "רינת ישראל" עצמם, אין ספק כי אופן עריכתם וחזותם הפיזית השפיעו על מספר רב של סידורים נוספים שהופקו אחריהם, ואשר במודע או שלא במודע עשו שימוש בחידושים שונים מבית מדרשו של טל. זאת, יש לציין, גם בסידורים לא מעטים שזוהו דווקא עם הציבור החרדי והלא-ציוני.

כך, למשל, שנים אחדות לאחר הפקת המהדורה הראשונה של הסידור, החליטו גם אנשי הוצאת אשכול, מפיקי הסידור הוותיק "שירה חדשה", לשלב לראשונה את התפילות הלאומיות בסידור, שהופק בשנת תשל"ב תחת הכותרת "מהדורה ארצישראלית חדשה, מתוקנת ומורחבת" ובנוסח ספרד.¹³² אמנם, שלא כמו ב"רינת ישראל" שולבו כלל התפילות הלאומיות (ובכללן אלו הנאמרות ביום העצמאות וביום הזיכרון לחילי צה"ל) בקובץ אחד, עדיין סמוך לסוף הסידור, ומרביתן תחת הכותרת האפורה "תפלות שונות". זאת, ככל הנראה לנוכח העובדה ששירה חדשה היה מאז שנות החמישים לסידור המזוהה הן עם חלקים מן החברה הדתית הלאומית (שנזקקה לו במקור), והן עם החברה החרדית המתונה, בכללה זו שזוהתה עם תנועת פועלי אגודת ישראל. במובן זה, חרף הצבתן של התפילות הלאומיות בשולי הסידור, בעצם שילובן בו היה מן החידוש, שאותו יש לייחס בעיקר לרינת ישראל ולחשש מן התחרות העתידה להתרחש בין הסידורים. גם את המשך פעילותו של הרב גורן במהלך שנות השבעים להפצת נוסחים אחידים לתפילה ולהגדה של פסח בציבור הרחב, ניתן לראות (ולו במובן מסוים) כמושפע מהפקת סידורי "רינת ישראל" ומהצלחתם.¹³³

יזמה נוספת, ומאוחרת יותר שהתרחשה בהשפעתו הישירה של "רינת ישראל", הייתה הפקת "סדור כלל ישראל", שראה אור בשנת 1991 בנוסח ספרד, בעריכת יואל רפל והרב

131 שם, עמ' פב. במהדורות הבאות של הסידור אכן נוספה הערה בעניין זה, לפיה על הנשים לומר את התפילה בלשון נקבה ולדלג על משפטים אחדים (ראו: מ' מאיר, "על תפילה זכה", כנישתא, 2, רמת גן תשס"ג, עמ' קלא).

132 סדור שירה חדשה: סדר התפילות לכל ימות השנה, ירושלים תשל"ב.

133 את הנוסח האחיד הראשון של ההגדה הפיק הרב גורן בצבא לראשונה כבר בשנת 1956 (נהרי, הספרות ההלכתית [לעיל, הערה 18], עמ' 69-70). הנוסח הראשון שיועד לכלל הציבור ראה אור בשנת 1974, בסמיכות יחסית להופעת סידורי רינת ישראל האשכנזיים (הגדה של פסח נוסח אחיד לכל עדות ישראל, תל אביב תשל"ה).

ראובן גפני

יוחנן פריד.¹³⁴ אמנם במקרה זה נועד הסידור מלכתחילה בעיקר לציבור שאיננו דתי, או שאינו מורגל בתפילה בציבור, ולצורך כך נוספו עליו ביאורים והנחיות נוספות מעבר לכמות המצומצמת למדי ששולבה ב"רינת ישראל". עם זאת, בעצם החלוקה למקטעי תפילות שונים, בתוספת הביאורים וההנחיות, בשילובן של כל התפילות על הסדר, ללא דילוגים (כולל התפילות הלאומיות), דמה סידור זה ל"רינת ישראל". יתר על כן: העורכים ביקשו וקיבלו את רשותו של טל לעשות שימוש בנוסח התפילה שאותו זיקק לצורך "רינת ישראל", וכך אכן נעשה.¹³⁵ אמנם תפוצתו של סידור זה נותרה מצומצמת מאוד, בעיקר בשל עלותו הגבוהה והפקתו המהודרת, אלא שדומה שגם בו יש לראות חלק מן המערכת התרבותית-הדתית שהתחדשה כתוצאה מהפקת "רינת ישראל".¹³⁶

סידור נוסף בעל זהות דתית-לאומית מובהקת, שהופק והופץ מראשית שנות השמונים ואילך, היה סידורו של הטיפוגרף אליהו קורן, שנודע בתחילה גם בשם "דע לפני מי אתה עומד", בהתאם למילים שנקבעו על כריכתו. אמנם ייחודו וחידושו הגדולים של סידור קורן היו דווקא עיצובה המיוחד של האות העברית בקטעי התפילה, כמו גם סידורו הצורני של עמוד התפילה, שכלל מדרג בין גודלי האות וסוגיה, כדי להבדיל בין סוגי הטקסטים הנאמרים בתפילה, בין הפסוקים וקטעי התחינה ועוד. ואולם, אין ספק כי מלבד החידוש שבעיצובו הייחודי, וחרף היעדרו של ביאור או תרגום מן הסידור, השתייך אף הוא לאותו ז'אנר של רינת ישראל, מבחינת ההקפדה על שילוב התפילות כסדרן; ציון מקור הפסוקים; ההשקעה הרבה בחזות הכללית; וכמובן שילובם של קטעי התפילה הלאומיים וסדרי התפילה לחגים הלאומיים לצד כלל תפילות כל השנה.¹³⁷

כמו "רינת ישראל", גם סידור קורן היה חלק מסדרה רחבה יותר, שכללה עוד לפני הפקת הסידור את תנ"ך קורן הפופולארי, ואחרי הפקתו את המחזוריים לימים הנוראים ומספר כרכים נוספים, ביניהם מחזור ליום העצמאות וליום ירושלים, שראה אור בשנת 2013. אף סידור זה הופק במגוון מהדורות וגדלים, אלא שחרף ייחודו האסתטי, דומה שהוא לא זכה מעולם למעמד המוביל בחברה הדתית הלאומית שזכה לו סידור "רינת ישראל", ולא הפך מעולם לסידור המוביל או הפופולארי ביותר. בשנים האחרונות, יש לציין, הופיעה מהדורה חדשה ומורחבת מאוד של סידור זה על שלושת נוסחיו, הכוללת מרכיבים רבים שלא נכללו במהדורה המקורית. דווקא מהדורה זו כבשה לה מקום של ממש בבתי הכנסת הלאומיים, אם כי עדיין לא השתווה מעמדו לזה של "רינת ישראל" בשיאו.¹³⁸

134 י' רפל ו' פריד (עורכים), סדור כלל ישראל: בליווי מדרשים ודרשים, ביאורים והנחיות, ירושלים 1991.

135 שם, עמ' 12.

136 על הדמיון בין היזמות והקשר ביניהן ראו: פריד, סדור כלל ישראל (לעיל, הערה 46).

137 לסקירה בסיסית על סידור קורן וייחודו – הן בגרסתו העברית המקורית והן בזו המשלבת תרגום לאנגלית, ראו למשל: <http://www.tabletmag.com/jewish-life-and-religion/8297/prayer-type>. על עיצוב האות בסידור ראו גם: י' אריאל, "סוד האותיות הזעירות בסידור קורן", הצופה, המוסף, י"א באייר תשס"א, עמ' 13. גם בסידור זה, יש לציין, היה מעורב מאיר מדן בראשית הדרך.

138 על המהדורה החדשה של סידור קורן האשכנזי ראו למשל: י' שורק, "סידור טורבו", מקור ראשון, מוסף

"סדור לצרכי דורנו": סיפורו של סידור "רינת ישראל" – יצירה, חדשנות והשפעה

כמו סידור קורן הושפעו עוד סידורים אשכנזיים רבים ומאוחרים יותר מהכרעות שונות שנכללו ברינת ישראל, הן במישור הגרפי והן במישור התוכני. ביניהם היו, למשל, מחזורי סדרת "אורי וישעי" לימים הנוראים;¹³⁹ סידור "שיח ישראל";¹⁴⁰ ובמובנים שונים גם מגוון סידורים חדשניים שראו אור בעשרים השנים האחרונות, דוגמת "סדור אבי חי", "ממך אליך" ועוד.

הסידור הספרדי-המזרחי השפיע אף הוא על סידורים שונים בדור שאחרי הופעתו (דוגמת "זורח השמש" ו"סדור אבותינו"). זאת בין השאר בשילוב ביאור קל לצד התפילות, וכן בשילוב כותרות לקטעי התפילה השונים, שבחלקן הועתקו מסידורי "רינת ישראל" באופן מדויק.¹⁴¹ עם זאת, בשונה מן הסידורים האשכנזיים, השפעתו של "רינת ישראל" על כלל הסידורים המזרחיים הייתה פחותה בהרבה, בשל סיבות שייסקרו בהמשך הדברים.

מסממן זהות לסידור נפוץ (בלבד): הרהורים על השינוי ההדרגתי במעמדו של "רינת ישראל" בעשרות השנים האחרונות

חרף העובדה שסידור קורן, שהיה הבולט בסידורים המתחרים ב"רינת ישראל" במשך שנים מספר, לא השתווה מעולם מבחינת תפוצתו ומעמדו הציבורי ל"רינת ישראל", דומה שהופעתו מסמנת גם את ראשית ירידתו ההדרגתית של "רינת ישראל" ממעמדו ההגמוני, כסידור המובהק ביותר של הציבור הדתי-הלאומי, ואת ראשיתו של התהליך שבסיומו נותר כסידור אחד מני רבים (אם גם נפוץ מאוד) המקובלים בציבור זה בשנים האחרונות. ואכן, אין ספק כי לאבדן מעמדו המוביל של "רינת ישראל" תרמה אולי יותר מכול התחרות שנוצרה בעקבות הפצתו, ושהביאה בתוך כמה עשרות שנים להפקת סידורים נוספים הכוללים במידה זו או אחרת רבים מן החידושים שבישר לציבור המתפללים, בייחוד בהקשר הלאומי, אך גם בהקשר האסתטי והעיצובי. וכך, לצד הסידורים שכבר הוזכרו, החלו מופיעים עוד סידורים המזוהים עם האידיאולוגיה הצינונית-הדתית, ואלו החלו נוגסים – גם אם בתחילה באופן מוגבל למדי – במידת ההפצה והפופולאריות של "רינת ישראל". על כך יש להוסיף את העובדה שהוזכרה, שגם סידורים בעלי אופי פחות לאומי החלו משלבים בסידוריהם את קטעי התפילה הלאומיים, וכך, גם אם לא התחרו בחזותו המודרנית של "רינת ישראל", ניתן היה להשתמש בהם בבתי כנסת לאומיים, בלא לחוש שיש בכך זלזול במעמדן ההלכתי או במשמעותם האמונית של המדינה הישראלית ומוסדותיה. כמו שירה חדשה, גם בכמה מן המהדורות של סידורים ותיקים שזוהו עם "היישוב הישן" הלא-לאומי, דוגמת "אור מציון השלם", החלו משלבים המדפיסים את

שבת, כ"ה בטבת תשע"ב. להתייחסות נרחבת למהדורה המחודשת של הסידור הספרדי בהוצאת קורן, ראו: א' רייכנר, "מעורב ספרדי", מקור ראשון, דיוקן, 17/9/12; בר אשר, לשוננו רנה (לעיל, הערה 98), עמ' 201-202.

139 אורי וישעי: מחזור ליום הכיפורים נוסח ספרד, קרני שומרון תשס"ז (בעיקר בהקשר לפיוטים ולמעמדם).

140 סדור שיח ישראל נוסח אשכנז, כפר אדומים תש"ע (בעיקר בהקשר לחיטוב של הסידור והשימוש בסימנים מובחנים של הטעמה וניקוד).

141 בר-אשר, לשוננו רנה (לעיל, הערה 98), עמ' 183.

ראובן גפני

קטעי התפילה הלאומיים – בשולי הסידור או בסופו – וכך נכנעים למעשה לדרישה שעלתה מן הציבור.

אלא שדומה שלא יהא זה נכון לנמק את הירידה ההדרגתית במעמדו של "רינת ישראל", משלהי שנות השמונים ואילך, רק בהיווצרותה של תחרות, ובאימוצם של כמה מחידושי בסידורים אחרים. שכן לצד התחרות, ואולי גם פקיעתו של עצם החידוש שבחלק מן המרכיבים, ניתן להציע שהדבר הושפע גם מהתרחשויות אחרות – אידיאולוגיות, דתיות, עדתיות ואפילו פוליטיות – בחברה הישראלית בכללה, ובחברה הדתית הלאומית בפרט. כך למשל, ייסודה ועלייתה המהירה של תנועת ש"ס מאמצע שנות השמונים ואילך, והפיכת דרכו ההלכתית והאידיאולוגית של הרב עובדיה יוסף לעמדה ההגמונית בקרב החברה המזרחית והספרדית הדתית בארץ ישראל, הייתה בעלת השפעה במגוון תחומים דתיים וחברתיים, ובכלל זה גם בסוגיית הסידור וגורלו. אמנם, כפי שציין ליאון, כבר בשנות השבעים לא השתוו מעמדו של סידור "רינת ישראל" המזרחי לזה של אלו האשכנזיים. ואולם מאמצע שנות השמונים ואילך, עם התפשטות פעילותה של תנועת ש"ס והרבנים שזוהו עימה בבתי הכנסת המזרחיים בכל רחבי הארץ, נעלמו כמעט באבחה אחת רבים מן הסידורים ששימשו באותם בתי כנסת עד אז, והוחלפו בסידורים חדשים מבית מדרשו של הרב.¹⁴² כך הלכו ונעלמו גם סידורי "רינת ישראל" המזרחיים כמעט לחלוטין מבתי הכנסת, וזאת חרף העובדה כי הרב יוסף עצמו העניק הסכמה לסידור זה במהדורתו הראשונה. גם משנוצרו רוחות נגדיות למהלך רחב זה, שביקשו להשיב למעמדן המקורי את המסורות העדתיות השונות שנדחו מפני בית מדרשו של הרב יוסף, לא נזקקו אלו מחדש לסידור שיצר טל, כי אם העדיפו לחזור עוד לאחור, אל נוסחים וסידורים שונים ששיקפו את מנהגי העדות השונות (בייחוד במרוקו ובצפון אפריקה כולה) בדורות קודמים, אף לפני העלייה לארץ.

במקביל לתהליכים שהתרחשו בזירה העדתית המזרחית, התרחשו תהליכים שונים שפגעו במעמדו של הסידור גם בזירה הפנים-אשכנזית. לאחר כמה עשרות שנים – לפני מלחמת ששת הימים ובייחוד לאחריה – שבמהלכן הלך והתחזק בקרב הציבור הדתי-הלאומי הזיהוי התודעתי שבין הקמת המדינה היהודית הישראלית וביסוסה, לבין תהליכים אמוניים-גאוליים, הפכו הדברים ברבות השנים מורכבים בהרבה. זאת החל בראשית שנות השמונים ועוד יותר מכך בעשורים הבאים, ובעיקר לנוכח התרחשויות מאכזבות ומטרידות – לדידו של ציבור זה – הן במישור המדיני והביטחוני, והן בתחומים החברתי, הפוליטי, המשפטי והחינוכי במדינה.¹⁴³

142 על כך ראו למשל: נ' ליאון, "ממסורת עדתית קטנה למסורת דתית גדולה: הסיפור הדתי של יהודי עיראק בישראל", ישראל, 17 (תשע"א), בייחוד עמ' 230-232; ר' גפני, "תבנית נוף עדתם: עדה, חברה וקהילה בבתי הכנסת של יהודי בבל במרכז ירושלים (1920-1980)", א' אופנהיימר ואחרים (עורכים), בין בבל לארץ ישראל, ירושלים תשע"ז, בייחוד עמ' 474-475.

143 על הגורמים והמאפיינים של המשברים האידיאולוגיים והאמוניים שהתחוללו בקרב ציבור זה בעשרות השנים האחרונות נכתב רבות, בין השאר במחקריהם של דב שוורץ, אבי שגיא, אשר כהן ואחרים. לעניין זה ראו למשל: א' כהן וי' הראל (עורכים), הציונות הדתית: עידן התמורות – אסופת מחקרים לזכר זבולון

"סדור לצרכי דורנו": סיפורו של סידור "רינת ישראל" – יצירה, חדשנות והשפעה

הביטויים למשברים אלו היו מגוונים, והשתנו מקבוצה לקבוצה ומזמן לזמן. עם זאת, אחד המשמעותיים שבהם היה הירידה הדרמטית בהזדהותם של בני הציונות הדתית עם אופייה ומשמעותה של הרבנות הראשית, ומטבע הדברים גם עם דמותם של חלק מן העומדים בראשה.¹⁴⁴ במצב דברים זה, מאליה מובן שסידור שזכה לחלק ניכר מיוקרתו בהיותו מעין שופר של הרבנות הראשית והכרעותיה, איבד חלק ממשי ממעמדו הייחודי לנוכח אבדן מעמדה הדתי של הרבנות עצמה.

למהלך דברים זה תרמו, כך נראה, גם התרחשויות נוספות בקרב הקהילה הדתית-הלאומית, ובהן אבדן האמון של חלקים מסוימים בתוכה במהותה הגאולית ובתפקידה הדתי של המדינה; הריבוד ההולך וגובר בקרב הציבור הדתי-הלאומי עצמו, ההולך ומתפרק בעשרות השנים האחרונות למספר לא מבוטל של תת-קבוצות שונות, הנבדלות אלו מאלו הן ברמה האידיאולוגית והן ברמה הדתית וההלכתית;¹⁴⁵ אבדן מעורבותו של חלק ניכר מציבור זה בעיצוב היחסים שבין הדת למדינה;¹⁴⁶ והפיכתו של נתח ניכר מציבור זה עצמו לציבור המגדיר עצמו לאו דווקא באמצעות זהותו הדתית, כי אם באופנים אחרים המתקשרים לזהות הישראלית והמערבית.¹⁴⁷ תופעות אלו ואחרות, המקבלות את ביטוייהן במגוון אופנים הנוגעים ללכידותה (ולחוסר לכידותה) של החברה הדתית-הלאומית, ובעיצוב טקסיה הדתיים והלאומיים, קיבלה מטבע הדברים את ביטוייה גם בעולם התפילה ובית הכנסת. זאת תוך שמנהגים ומוסכמות שהתקבעו זה מכבר ביחס למדינה ולמקומה במערך הליטורגי (בכללם האמירה של התפילה לשלום המדינה) הולכים ונבחנים מחדש, ומסורות קהילתיות מקומיות – ההולכות ומתרבות – נוצרות כל העת ומשפיעות באופן דרמטי על עיצוב המרחב הדתי ובתוכו בית הכנסת.¹⁴⁸

לנוכח כל הנאמר, דומה שאין להתפלא על אבדן מעמדו ההגמוני של סידור "רינת ישראל", גם בקרב הציבור הדתי הלאומי האשכנזי, ועל פנייתם של חלקים רחבים ממנו לסידורים אחרים, חלקם בעלי מאפיינים דומים וחלקם רחוקים ממנו. עם זאת, וחרף ההתרחשויות שתוארו, מן הראוי לציין כי "רינת ישראל" עודו זוכה לתפוצה נאה בקהילות רבות, ואם כי אינו משמש עוד סממן זהות מובהק והגמוני, הרי שניתן למוצאו בכל

המר, ירושלים תשס"ד; ד' שוורץ, "הציונות הדתית על פרשת דרכים: מהרחבת אופקים לפיניו יישובים", ד' הכהן ומ' ליסק (עורכים), צומתי הכרעות ופרשיות מפתח בישראל, שדה בוקר תש"ע, עמ' 177-213; א' שגיא, "על המשבר של הציונות הדתית", שם, עמ' 156-176.

144 שבר זה בהתייחסות לרבנות הראשית אך החריף לאור החלטת קברניטי הרבנות בראשית שנות השמונים לעזוב את משכנה הלאומי המובהק בבניין היכל שלמה, ולעבור לפעול מאז ואילך בצפון ירושלים, במבנה הסמוך למרחבי האוכלוסייה החרדית בעיר. על הבעייתיות בהתייחסות של הציבור הדתי-הלאומי לרבנות ראו למשל: ד' שוורץ, "התודעה הרבנית בציונות הדתית – היבטים אחדים", י' שטרן וש' פרידמן (עורכים), רבנות: האתגר, ירושלים תשע"א, א, עמ' 49-78.

145 ראו למשל: א' כהן, "הכיפה הסרוגה ומה שמאחוריה: ריבוי זהויות בציונות הדתית", אקדמות, טו (תשס"ה), עמ' 6-30.

146 על כך ראו: הנ"ל, "ראשית צניחת גאולתנו: דעיכת הציונות הדתית במאבק על הזהות היהודית במדינת ישראל והשפעותיה לעתיד", הציונות הדתית – עידן התמורות (לעיל, הערה 143), עמ' 364-385.

147 שגיא, המשבר של הציונות הדתית (לעיל, הערה 143).

148 על כך ראו למשל: תבורי, תפילות יהודיות על מדינת ישראל (לעיל, הערה 10), עמ' 242-246.

ראובן גפני

זאת בבתי כנסת רבים מאוד המזוהים עם ציבור זה. יתר על כן: חרף הירידה המסיבית במעמדו, טרם ראה אור סידור שימלא את מקומו באופן ממשי, מבחינת מעמדו ותפוצתו, וכי במקומות שבהם אין הוא משמש עוד כסידור המוביל, משמשים בו-זמנית סידורים רבים.

בשולי הדברים יש לציין כי חרף הירידה המסיבית במעמדו ובתפוצתו החליטה הוצאת מורשת להפיק בכל זאת מהדורה חדשה של הסידור, בשלושת נוסחיו, ההולכת ונדפסת מאז שנת תשע"ה (2015). מהדורה זו, שכעורכה משמש הרב יואל קטן, כוללת בתוכה כמה חידושים ביחס למהדורותיו הראשונות של הסידור, הן בתיקוני נוסח והן בהקשרים אחרים. כך למשל, במהדורה זו מתבסס נוסח פסוקי המקרא על נוסח המסורה המופיע ב"כתר ארם צובא", שעולם המחקר נסמך עליו כיום. שינוי מעניין נוסף הוא החלטתו של קטן להוסיף (ואולי: להחזיר) לסידור כמה "תפילות, זמירות, סליחות וכו', שלא נדפסו במהדורות הקודמות".¹⁴⁹ בין התפילות שהוחזרו לסידור היו הסליחות הנאמרות בתעניות, תפילת תיקון חצות, תפילה לרפואת החולה ועוד. זאת מן הסתם לנוכח הערותיהם של מתפללים שונים, אך אולי גם מתוך רצון להשיב את הגלגל לאחור, ולו במידה מועטה, בסוגיית השמטתם הרחבה של הפיוטים מהסידור המקורי בסדרה.¹⁵⁰ עם זאת, חרף העבודה הרבה שהושקעה במהדורה החדשה, קשה להאמין כי "רינת ישראל" יחזור למעמד הציבורי הייחודי שלו זכה בשנות השבעים והשמונים, ויש להניח שהעומדים מאחורי המהדורה החדשה יסתפקו בהתקבלותה בציבור בנימה אוהדת, ובהפצתה בפריסה נאה.

149 רינת ישראל נוסח ספרד: מהדורה חדשה, ההדיר הרב יואל קטן, ירושלים תשע"ה.
150 לסקירה קצרה של העורך עצמו על המהדורה החדשה ראו: <https://www.machonso.org/?hamaayan?gilayon=44&id=1326> (אוחזר בתאריך 18/2/17).

ENGLISH ABSTRACTS

Chapters of the Tosefta: The Origin and Significance of the Differences in the Chapter Divisions

Binyamin Katzoff

Alongside the uniformity among the various manuscripts of the Tosefta in the great majority of chapter divisions, which indicates that the division precedes all the copies we have, the Tosefta contains a considerable amount of interchange between the textual witnesses in chapter divisions. In most cases, the Erfurt manuscript (hereafter E) has an additional chapter division that is not found in the other large witnesses and fragments, and the additional chapter division in E matches, or closely approximates, the corresponding chapter division in the Mishna. This finding indicates that in the E tradition the Tosefta was transmitted, at some point, by a learned scribe, who did not merely copy mechanically, but paid attention to the content as he wrote, and often with an eye to the corresponding Mishna. For him the Tosefta was not an independent work, but one that was to be studied together with the Mishna, which was the work of primary importance. Hence, internal divisions of the Mishna were transferred to the E tradition of the Tosefta, which contains divisions that do not represent the original structure of the Tosefta.

An Old-New Collection of Responsa from the Geonim and R. Isaac Alfasi

Simcha Emanuel and Mordechai Sabato

An obscure bit of information about an unknown manuscript of Geonic responsa emerged about sixty years ago, in a footnote by Rabbi Wolf Leiter, in which he refers to a photocopy of a manuscript of Geonic responsa in the possession of Prof. Moshe Lutzki in New York. The manuscript (which, there are indications, may have been part of Moses Gaster's collection in England) vanished without a trace, and the fate of Lutzki's photocopy was likewise unknown. With the generous assistance of Ms. Shulamith Berger, we have recently located the photocopy of the manuscript in Lutzki's estate, which is housed at the Mendel Gottesman Library of Yeshiva University,

[V]

Abstracts

New York. Its call number is now MS 1425.

The manuscript is complete, though small in scope (51 folios). It contains three collections of responsa. The first two collections contain primarily Geonic responsa that appear in the *Sha'arei Tzedek* collection as well, and the printed version of these responsa is generally better than the version in this manuscript. The third collection is the most significant; it contains mainly responsa of Rif (Rabbi Isaac Alfasi), though it contains responsa of other sages as well. In the appendix to this article, seven new responsa from this manuscript are published, some by the Babylonian Geonim and others by Rabbi Meir Ha-Nasi, who is apparently none other than Rabbi Meir Ha-Levi Abulafia.

Don Isaac Abravanel in Portugal (1437-1483): A Socio-cultural Profile

Cedric Cohen Skalli

A century separates Don Samuel Abravanel's conversion (circa 1388) and the dramatic events which forced the Abravanel family to emigrate from Seville to Portugal, and the flight of Isaac Abravanel and his family back to Castile in the years 1483-1485. Isaac Abravanel's biography (1437-1508) was greatly determined by this double emigration. For 46 years, Abravanel lived and acted in Portugal. This period is rich in documents which illuminate the wide range of his activities in economy, politics, literature and philosophy. The present article outlines and analyses the historical, social and cultural processes which shaped the rise and fall of Don Isaac in the Portuguese Kingdom, as reflected in his documents, letters and writings during this period. The article proposes a comprehensive interpretation of Abravanel's life and work which integrates historical, social, economic, political, literary, philosophical and theological considerations. Thanks to this integrative approach, the article presents a coherent historical figure of Abravanel, while shedding new light on the Jewish and Christian socio-cultural history of 15th century Portugal.

Abstracts

**Which Were the Real Addressees of Alt Yiddish Books? *Seffer Middos*
– “Book of Virtuous Conduct” – as Test Case**

Noga Rubin

The essay deals with the phenomenon of the commencement of printing books written in Yiddish. Focusing on the first two printing decades (starting at Krakow 1535) the central claim discussed is that not only were those books printed in Christian publishing houses, but they were also adapted by them also aiming at Christian readers.

Prominent alt-Yiddish literature researchers have stated that this genre was generally designated for humble Jewish readers who weren't, in most cases, fluent Hebrew or capable *Leshon-Kodesh* readers. This was especially true for many Jewish reading communities till after the Haskalah period. The texts were adapted in a manner enabling such audiences to participate in rituals held in the synagogue or at home and so the reader could have an idea about Jewish fundamentals and basic Halacha.

Several seminal texts printed at the outset of Yiddish book printing are thoroughly examined throughout the article. What emerges is that most of the texts weren't originally meant for Jews but for Christian Hebraists. Different layers constituting the texts in Yiddish – stylistic, linguistic and the “Urtexts” out of which those texts originate from – reveal their somewhat unusual addressees. Christian Hebraists, as it seems, initially used Yiddish books to get acquainted with the Hebrew alphabet (Yiddish language was close enough to the German they spoke so it was the Hebrew alphabet left to cope with). The next step, as designed by them, was hopefully learning *Leshon-Kodesh* reading Hebrew.

Having said that, it wouldn't be farfetched to assume that the translators and publishers of Yiddish books meant also to encourage Jewish readers to buy those books by which Christian ideas would infiltrate Jewish communities. It is important to mention that Yiddish literature key researchers pointed several books from the outset of Yiddish printing were adapted or edited by missionaries.

The essay's main contribution is two-fold: firstly it is carefully based on quite a few examples from the first printings in Yiddish; secondly this essay reveals the abovementioned claims as pointing at a general cultural horizon and not only a matter of few sporadic occurrences.

Abstracts

Did Isaac Last Forge Two Pages in His Edition of Joseph Ibn Kaspi's Commentary on Proverbs? On the Life, Work, and Moral Integrity of a Forgotten Judaica Scholar

Gad Freudenthal and Hannah Kasher

In a paper recently published in *Alei Sefer* [23 (5773/2013), 165-178; English abstract, p. XII], Ms Arlette Lipszyc-Attali argued that two pages of text in Isaac Last's edition of Joseph Ibn Kaspi's Commentary on Proverbs (1903) have no *Vorlage* in the (single) manuscript from which the edition was made (Paris, BNF, MS héb. 184): "the edition gives on pp. 46 to 48 a text which does not exist in the manuscript." Her conclusion she formulated as a rhetorical question: "Did Isaac Last forge these pages?"

In the first, short part of this paper we answer the rhetorical question with an emphatic: No. The purportedly "missing" pages are in the manuscript, although they are somewhat out of place.

More importantly, in the second, principal part of the paper we offer a first biographical account of Isaac Last (1847-1913). Last was born in Stanislawow (Galicia) and had a business. In 1900 he lost his money and decided to earn his living as a copyist of Hebrew manuscripts. He had some connections with scholars (e.g. Hayim Brody) and they entrusted him with jobs, for which he went to Oxford. (Today some 50 manuscripts copied by Last can be identified.) Last was very happy with his new profession and made it into a vocation: side-by-side with copying manuscripts on demand, he also copied Hebrew texts of his own choice and had them published. He became particularly fond of Joseph Ibn Kaspi, the fourteenth-century scholar, many of whose works Last published for the first time. Good chance allowed him to publish also the *editio princeps* of Ha-Meiri's *Magen Avot*. He traveled much from library to library to check different copies of the works he was publishing (making the accusation of forgery particularly unjust). Last published his various editions privately, putting a heavy burden on his limited economic means.

Last's education was that of a *talmid hakam*, schooled only in a *yeshivah* and without any university education. His editions did not match the exacting criteria of modern scholarship and he was often criticized for that. Last was aware of the deficiencies of his work and willingly and gratefully accepted all criticism.

As his reputation increased, Last gradually got support from various Jewish institutions of learning. Beginning in 1908, he was resident at the

[VIII]

Abstracts

Lady Judith Montefiore College in Ramsgate. He died in Ramsgate on 3 November 1913. (Photos of his tomb accompany the article.)

The *Rinat Yisrael Siddur*: Creation, Innovation and Influence

Reuven Gafni

The production of the *Rinat Yisrael* series of *siddurim*, the first of which was published in Jerusalem in 1970, was one of the most dramatic events in the field of Jewish liturgy in recent generations. Other than its religious and educational importance, its appearance was the culmination of a long ideological and social evolution, in which various groups and personalities sought to reshape the prayer and synagogue world, and to adapt it to the changing social, national and political reality in the Land of Israel, since the beginning of the 20th century.

This paper seeks to describe comprehensively, for the first time, the story of the production of the series (mainly its original three parts), with reference to various issues relating to its creation, uniqueness and influence: the foundation of the creation of the series and its educational and ideological goals; the personalities and officials involved in various stages of its preparation and production; its unique and innovative elements, both liturgical and graphic; the complex process that led to the production of the Sephardic-Oriental *siddur*; the widespread distribution of the series in the national religious public, and its influence on the design of the prayer, its ordinances and customs; favorable and critical reactions which appeared after its publishing; its effect on a variety of *siddurim* since its inception; and, finally, a review of the process whereby *Rinat Yisrael* loses its hegemonic status, and becomes one of the many offered and popular *siddurim* in communities identified with the national religious public.

The paper is based on documents collected in various archives, differing references to *Rinat Yisrael* that have been published over the years, a few excerpts published by Shlomo Tal, the series' editor, fragments of memoirs of some of those involved and interviews with various personalities who contributed their knowledge or interpretation of the process and its significance.

Abstracts

More on “Prayers for the Welfare of Soldiers in the Modern Era”

Yael Levine

In his article “Prayers for the Welfare of Soldiers in the Modern Era”, published in *Alei Sefer* 24–25 (2015), Aaron Ahrend compiled and presented a substantial amount of material concerning this topic. The current article seeks to complement Ahrend’s study, thus including a large number of additional formulae of prayers and sources not mentioned by him, mainly relating to the IDF (Israel Defense Forces) soldiers.

In the present article, the sources are discussed according to the following categories: general prayers for the welfare of the IDF soldiers; Rabbi Goren’s version of the *Mi she-Berakh* prayer; prayers intended for recitation by the soldiers themselves; prayers to be recited prior to conscription; prayers to be recited by parents of the soldiers; and prayers for the prevention of the enlistment of Jews in foreign armies. The prayers in each of these units are organized, for the most part, according to the chronological order of their composition, to the extent that this is known, or according to the estimated date of their institution.

It is important to note that the formulation of prayers for the welfare of the IDF soldiers is a dynamic manifestation, and new prayers on this topic have been written in recent years. Ahrend’s article as well as the present one attest to the diverse liturgical composition related to this genre, and the creativity it entails. It is likewise reasonable to assume that the complete repertoire of these prayers has not thus far been identified and compiled.

In light of the plethora of prayers and the richness of the liturgy pertaining to this topic, it is necessary to establish a research institute that will undertake the task of collating and documenting all the formulae of prayers concerning the IDF soldiers and the material related to this genre.

[X]